

בבית המשפט העליון

בע"מ 9606/11

לפני :
כבוד השופט א' רובינשטיין
כבוד השופט י' דנציגר
כבוד השופטת ד' ברק-ארז

המבקשים :
1. עזבון המנוח פלוני
2. פלוני
3. פלוני
4. פלונית

נ ג ד

המשיבים :
1. פלוני
2. פלוני
3. פלוני

בקשת רשות ערעור על פסק דינו של בית המשפט המחוזי בתל
אביב (השופטים שנלר, ורדי ולבהר-שרון) מיום 23.11.11 בתיק
עמ"ש 32079-06-10

תאריך הישיבה : ח' בתשרי התשע"ג (24.9.12)
בשם המבקשים : עו"ד רוברט ליכט פטרן ; עו"ד ליאל גולני-ברנס
בשם המשיבים : עו"ד נסים שלם ; עו"ד תימור גורדון שלם

פסק-דין

השופט א' רובינשטיין:

א. בקשת רשות ערעור על פסק דינו של בית המשפט המחוזי בתל אביב (השופטים שנלר, ורדי ולבהר-שרון) מיום 23.11.11 בתיק עמ"ש 32079-06-10 בגדרו נדחה ערעור המבקשים על פסק דינו של בית המשפט לענייני משפחה (השופטת גליק) מיום 29.4.10 בתיק תמ"ש 6772-08. עניינו של ההליך, אופן השערוך - אם בכלל - של חוב מכוח פְּתָפָה (כתובה).

ב. המשיבים 1-3 הם ילדיה מנישואין ראשונים של המנוחה פלונית (להלן המנוחה), אשר בשנת 1975 נישאה לאביהם המנוח של המבקשים (להלן המנוח). המנוח נפטר בשנת 2006, ובפברואר 2008 הגישה המנוחה תביעה נגד עזבונו, בגדרה נתבע - בין היתר - גם סכום הכתובה (במקור 100,000 לירות ישראליות) בתוספת הצמדה וריבית (476,164 ש"ח). באוגוסט 2008 נפטרה המנוחה, ובנעליה באו המשיבים. בית המשפט לענייני משפחה קיבל את התביעה, ובנידון דין נקבע, כי מבין השיטות השונות שנזכרו בפסיקה לגבי שערך סכום הכתובה (ראו לדוגמה עז' (משפחה תל אביב) 12362/01 וקסלר נ' וקסלר (9.9.04); להלן עניין וקסלר), יש להעדיף את הגישה לפיה יש להצמיד את הסכום למדד ללא ריבית (סך 189,500 ש"ח נכון ליום הגשת התביעה). הוטעם:

"הטעם העיקרי לכך הוא הגשמת התכלית האמיתית של הכתובה, שכן היא נועדה לספק למנוחה אמצעי מחייה. בערוב ימיה, היתה המנוחה מאושפזת במוסד, כל שהיה בידה הוא קצבת הביטוח הלאומי שלה ולאחר מות המנוח ועד מותה גם חלקן בביטוח הפנסיוני שלו, וספק בעיני אם סכום זה היה מספיק למחייתה. הדעת וניסיון החיים נותנים שסכום זה לא הספיק כלל ועיקר בנסיבות אלה, אך טבעי אפוא שעזבונו בעלה ישלם לה את הכתובה כשהיא משוערכת לערך ריאלי ולפחות כך פני הדברים נכון ליום תביעתה" (עמ' 25 לפסק הדין; ההדגשה הוספה - א"ר).

ג. בפסק דין מקיף ומנומק (מפי אב בית הדין השופט שנלר), המתמקד בסוגיית שערך סכום הכתובה, דחה בית המשפט המחוזי את ערעור המבקשים. ראשית נקבע, כי במכלול היחסים בין בני הזוג לא נשללה או נמחלה הזכות לכתובה, וכי מדובר בתביעת המנוחה עצמה (אשר נפטרה לאחר הגשתה), ואין מתעוררת שאלת הגשתה של תביעה מסוג זה לראשונה על ידי יורשים. בכל הנוגע לסוגיית השערך נקבע, כי הדין החל הוא הדין הדתי (בעיקר בעקבות בע"מ 9692/02 פלונית נ' פלוני (21.8.07); להלן עניין פלונית), והוטעם: "הכתובה ואשר נובע ממנה מקורם בדין הדתי, וכפי ששאלת עצם הזכאות מוסקת מהדין הדתי כך גם בהתייחס ל'שוויה' של הכתובה" (עמ' 11 לפסק הדין).

ד. בכל הנוגע לשיטת השערך נאמר, כי רוב הגישות בהלכה (כפי שנסקרו בעניין וקסלר) מצדדות במנגנון שיערוך כלשהו של סכום הכתובה, ובין היתר הוזכרה "שיטת הרב פיינשטיין (הרב משה פיינשטיין מגדולי פוסקי ההלכה, רוסיה-ארה"ב, המאה ה-20)..." לשערך עיקר הכתובה כדמי מזונות לשנה ואף החלת הכלל של דינא דמלכותא, אשר מכוחה ניתן להחיל את

הדין האזרחי" (עמ' 11 לפסק הדין); כן הוזכר, כי בתי הדין הרבניים - בפסיקתם העכשוית - נחלקים בשאלה אם אכן יש מקום לשערך את סכום הכתובה, ואם כן, באיזה אופן לעשות זאת.

ה. הכרעתו של בית המשפט המחוזי לטובת השיטות ההלכתיות המשערכות מבוססת, למעשה, על שני יסודות: במישור העקרוני נקבע, כי אין להלום גישה השוללת לחלוטין את שערך סכום הכתובה, שכן היא מסכלת את תכליתו של מוסד הלכתי זה:

"אם נלך לפי השיטה הסוברת, כי אין לערוך כל שיערוך המשמעות תהא שלמעשה רוקנו את הכתובה מכל משמעות. התוצאה לפי שיטה זאת, במקרה דנן, כי בין אם מדובר היה בתשלום הכתובה לאלמנה ובין אם מדובר היה בגירושין, הסכום היה כ-10 ש"ח בלבד. דהינו למעשה מדובר בפטור מתשלום או תשלום שאין בו ממש" (עמ' 13).

בהקשר זה הובאו גם דברי השופט צפת בתיק אחר: "הטענה כי אין לשערך כלל את הכתובה אינה מקובלת עלי, היא מרוקנת מתוכן את תכלית הכתובה, כמו גם את כוונת המנוח בחתמו על הכתובה" (תמ"ש 7203/00 ד.נ. נ' צ.נ. (1.9.05)). הבסיס המשפטי להצמדת סכום הכתובה נמצא, לשיטת בית המשפט המחוזי, הן בגישות ההלכתיות הנוקטות דרך זו (באופן גורף או בהתאם לנסיבותיו של כל תיק ותיק); והן בהתבסס על אומד דעת הצדדים (לו נודע משקל הן לפי ההלכה והן לפי הדין הכללי) - בהתחשב בעקרונות של תום לב ופרשנות תכליתית, לפיהם לא התכוונו הצדדים להתחייבות שחלוף הזמן ירוקן מכל תוכן מעשי.

ו. ומנגד, במישור המעשי-קונקרטי נקבע, כי השאלה אם במקרה מסוים ישוערך סכום הכתובה, ואם כן באמצעות איזה מנגנון, תוכרע לפי נסיבותיו הקונקרטיות של התיק הספציפי:

"דומה כי אין מקום לקבוע מסמרות חד משמעיים לפיהם, ההכרעה תהא בכל מקרה לכאן או לכאן, דהינו, קביעה כי אין מקום להצמיד כתובה או קביעה כי יש להצמידה. סבורני כי יש לבחון כל מקרה לגופו ולנסיבותיו, וכפי שניתן אולי גם לראות בפסיקת בתי הדין הרבניים...

כך, לא דומה מקרה ובו סכום הכתובה הינו גבוה אף ללא שערך לבין מקרה ובו סכום הכתובה הנומינלי הינו בבחינת לעג לרש. כך, לא דומה מקרה בו קיבלה האלמנה זכויות מהעזבון לבין מקרה ובו נושלה כליל מעזבון בעלה המנוח. בנוסף יש לבחון אם הסכום הנומינלי אם די בו לכלכל את האלמנה משך תקופה של כשנה אם לאו.

יתר על כן, כגישת בתי הדין, ניתן אף לקבוע הצמדה חלקית וכעין פשרה קרובה לדין, ובהתחשב בנסיבותיו הספציפיות של כל מקרה ומקרה" (עמ' 13 לפסק הדין).

ז. בנסיבות הקונקרטיות של התיק הנוכחי, כך נקבע, התוצאה הראויה היא זו אליה הגיע בית המשפט לענייני משפחה; קרי, הצמדה מלאה ללא ריבית. בין היתר הוזכר, כי המנוחה נושלה מכל עזבונו של בעלה המנוח לאחר שנות נישואין ארוכות; וכן, כי גם התחקות אחר אומד דעת הצדדים מביאה לתוצאה זו. השופטת לבהר-שרון הצטרפה הן לקביעה "שיש לבחון כל מקרה לגופו" והן לתוצאה; השופט ורדי הצטרף לתוצאה, "מבלי להכריע בדין החל על שיערוך הכתובה ולקבוע מסמרות לגבי שיטת השערוך".

טענות הצדדים

ח. כלפי פסק דין זה הוגשה הבקשה שלפנינו. בין היתר נטען, כי צדק בית המשפט המחוזי בקבעו, ששאלת השערוך תוכרע בהתאם לדין הדתי, ואולם שגה - כך נטען - ביישום דין זה. נטען, כי "עמדת הרוב המכריע של הפוסקים בדין העברי" שוללת שערוך של סכום הכתובה. הוזכר, כי בית המשפט המחוזי התמודד עם עובדה זו בציינו "גם בדעת הרוב מצאנו כי ישנם מקרים בהם חרף האמור, יהיה מקום להצמיד את הכתובה... וזאת כדרך פשרה הקרובה לדין" - ונטען, כי בית משפט אזרחי אינו מוסמך לפסוק (בהעדר הסכמה) על דרך של "פשרה הקרובה לדין" (אם כי ייאמר כבר כאן, שהציטוט מפסק הדין קמא אינו מתייחס לכאורה לגישת רוב פוסקי ההלכה, אלא לדעת הרוב בתיק ספציפי שנדון בבית הדין הרבני). נטען עוד, כי אף אם יש מקום להצמיד את עיקר הכתובה, בודאי אין לשערך את סכום תוספת הכתובה (שהיא מיסודה וולונטרית); כי לפי הדין הדתי, ולפי אומד דעת הצדדים, היעדר התייחסות לשאלת ההצמדה בגוף הכתובה משמעה הסדר שלילי; ובפרט כך, גם לפי הדין הדתי, שעה שמדובר בנישואין שניים ובבני זוג שערכו הסכם ממון.

ט. ובכלל, כך נטען, גם באותם מקרים נדירים בהם נשקלת בפסיקה הרבנית הצמדת סכום הכתובה מדובר היה במקרי גירושין בהם חלה התכלית "שלא תהא קלה בעיניו להוציאה" - ולא בתביעה של אלמנה נגד עיזבון; ובפרט שעה שהמנוח הותיר אחריו הסדר ביטוחי אשר הבטיח (גם ללא שערוך הכתובה) הכנסה חודשית מספקת לצרכיה של המנוחה לאחר מותו - באופן המגשים גם את התכלית, שעניינה הבטחת פרנסת האשה לאחר תום הנישואין. נטען, כי מאחר שהדין החל על הכתובה הוא הדין הדתי, וכיון שלפי דין זה "המוציא מחברו עליו הראיה", די בקיומה של מחלוקת פוסקים כדי לאפשר לבעל לטעון - טענת "קים לי" - כי הוא נוקט כפוסקים השוללים שערוך (אם כי בהקשר זה ראו תמ"ש (משפחה ירושלים) 2480/04 ב. ט. נ' נ. נ. (8.6.06) פסקה 24; תמ"ש (משפחה ירושלים) 1886/04 א' ל' נ' פ' ל' (לא 9.8.06)).

י. עוד נטען, כי שגה בית המשפט המחוזי בהערכת אומד דעתם של הצדדים, ובהנחה כי שערך סכום הכתובה יביא לתוצאה צודקת בנסיבות. הוזכר, כי בני הזוג ערכו הסכם ממון אשר העניק זכויות מסוימות למנוחה לאחר מות המנוח (בפרט הכוונה להסדר ביטוחי לפיו תקבל קצבה חודשית גבוהה), וממנו עולה כי הצדדים לא ייחסו כל משמעות מעשית להתחייבויות במסגרת הכתובה; קל וחומר שלא התכוונו לחסנה מפני שחיקה אינפלציונית וחילופי מטבעות. נטען, כי לפי דרכו של בית המשפט המחוזי, ההפרדה הרכושית ההדדית שנקבעה בהסכם הממון תחול רק על רכושה של המנוחה (שלא יעבור ליורשי המנוח) ולא באופן הדדי. הועלו טענות נוספות שאינן רלבנטיות ישירות לסוגיית שערך הכתובה, וכן ביחס לגובה ההוצאות שנפסקו בבית המשפט המחוזי (40,600 ש"ח). נטען, כי מכלול טענות אלה מצדיק מתן רשות ערעור בגלגול שלישי (ר"ע 103/82 חניון חיפה בע"מ נ' מצת אור (הדר חיפה) בע"מ, פ"ד לו(3) 123, 128 (1982)).

י"א. בתגובת המשיבים נטען, בין היתר, כי הכרעת בית המשפט המחוזי מבוססת על נסיבות המקרה הקונקרטי - ובפרט על התנכרות המנוח למנוחה בצוואתו - ואין היא מתיימרת לקבוע הלכה בעלת תוקף כללי העשויה להצדיק מתן רשות ערעור בגלגול שלישי. לגופה של הסוגיה נטען, כי שגה בית המשפט המחוזי בקבעו שהדין החל על הכתובה (לרבות בשאלת השערך) הוא הדין הדתי - ויש להחיל בסוגיה זו את הדין האזרחי. נטען, כי החקיקה והפסיקה האזרחית מכירות בחוב הכתובה ויש להתייחס אליו - לרבות בסוגיית השערך - כשם שמתייחסים לכל חוב אחר שהדין האזרחי מכיר בו. עוד נטען, כי אף אם יחול על הכתובה ושערוכה הדין הדתי, "הרי שרוב פוסקי ההלכה בדין העברי קובעים שיש לשערך את סכום הכתובה בדרך של הצמדתה למדד המחירים לצרכן". נטען, כי בהקשר זה ניתן לעשות שימוש במנגנונים השונים בגדרם מאפשר הדין הדתי את אימוץ הדין האזרחי - "דינא דמלכותא דינא", "סיטומתא" (מנהג) ותקנות הקהל - וראוי לעשות כן כדי להתאים את הדין הדתי למציאות האינפלציונית המודרנית.

י"ב. נטען, כי "נכון וראוי הוא לשערך את חוב הכתובה", שכן אין להלום את גישת המבקשים, לפיה תוצאת ההליך צריכה להיות חוב של עשרה שקלים חדשים בלבד - תוצאה שהיא כל כולה "לעג לרש" וחוסר תום לב. אין להלום, כך נטען, כי זה היה אומד דעת המנוח. נטען, כי סמכות בית המשפט לשערך חוב כתובה הנתבע על ידי אלמנה, ושיקול הדעת לגבי היקף השערך, מעוגנים בסעיף 104(א) לחוק הירושה, תשכ"ה - 1965 המתייחס לסדר "עדיפות בין חובות העזבון" ומתייחס (בסעיף 3) לאותם:

”החובות שהמוריש היה חייב ערב מותו ולא נתבטלו כמותו...
 לרבות המגיע לאשתו על פי כתובה במידה שסכום הכתובה
 אינו עולה על סכום סביר”.

נטען, כי כריכת חוב הכתובה עם יתר החובות מעידה, שיש לשערך אותו באופן בו משוערכים חובות אחרים; וכי הסיפה המתייחסת לסבירות החוב, מעידה על שיקול הדעת המוקנה לבית המשפט בהקשר זה.

י”ג. בדיון בפנינו הדגיש בא כוח המבקשים, בין היתר, כי במשפט העברי נדונות כתובות הכוללות מנגנון הצמדה, אך בהעדר התייחסות לשאלת השערוך בגוף הכתובה אין ההצמדה אוטומטית. כן הטעים, כי הצמדה נפסקה בעבר במקרי גירושין קיצוניים, בהם נהג הבעל באופן מחפיר. גם מבחינה תכליתית, כך נטען, אין מתקיימת בענייננו התכלית ההלכתית ”שלא תהא קלה בעיניו להוציאה” (שהרי מדובר בתביעת אלמנה); ואשר לתכלית שעניינה הבטחת קיומה של האלמנה לאחר מות בעלה - הוזכר, כי המנוח הבטיח את פרנסתה של המנוחה (מקרה הפנסיה ומשכר דירה). לבסוף נטען, כי גם לפי הדין האזרחי לא היה מקום לפסוק הצמדה, שעה שבני הזוג ידעו כי הסכום אינו מוצמד, הסתמכו על כך, ויצרו מנגנונים אחרים - אזרחיים - להבטחת פרנסתה של המנוחה.

י”ד. בא כוח המשיבים הדגיש, כי שאלת הצמדת סכום הכתובה נותרה בעניין פלוגני בצריך עיון. כן טען, כי המשפט העברי מתייחס לשאלת ”כוח הקניה” של סכום כספי, ולפיכך יש להכיר במנגנון הצמדה השומר על ערכו של הכסף. עוד נדרש בא כוח המשיבים לכך, שהחלת עקרונות מן המשפט הישראלי על מוסדות מן המשפט העברי, ואף הגעה לתוצאה שונה מזו שבתי דין רבניים היו מגיעים אליה, אינה זרה לפסיקה הישראלית. ולבסוף נטען, כי אין להלום את טענות המבקשים בכל הנוגע לדאגת המנוח להבטחת קיומה של המנוחה באמצעים אחרים (שאינם הכתובה).

דיון והכרעה

ט”ו. לאחר העיון אציע לחברי לקבל את הבקשה, ולדון בה כבערעור. זאת, כיון שמדובר בסוגיה שבית משפט זה טרם אמר בה את דברו, אשר לגבי חלקים ממנה קיימת מחלוקת בפסיקת הערכאות הדיוניות, ואשר נותרה - במכוון - בלא הכרעה בעניין פלוגני. רשות הערעור ניתנת, אף שמספר התיקים בהם מתעוררת שאלת השערוך אינו גדול. אכן, אף שכל הזוגות הנישאים כדת משה וישראל עורכים שטר כתובה, רק כתובות מעטות מגיעות לידי התדיינות משפטית; כך במקרי גירושין - עקב הגעה להסדר כולל ושיקולים נוספים; וכך במקרים של פטירת הבעל - נוכח הוראות דוגמת הוראת סעיף 11(ג) לחוק הירושה תשכ”ה-

1965, שלפיו "המגיע לבן-זוג על פי עילה הנובעת מקשר האישות, ובכלל זה מה שאשה מקבלת על פי כתובה, ינוכה מחלקו בעיזבון", ונסיבות נוספות.

ט"ז. מציאות זו, של התדיינות מועטה, ובצדה (מטבע הדברים) אי בהירות בכל הנוגע לאופן הגביה והשערוך, אינה מאפיינת - כפי שניתן היה לסבור - רק את בתי המשפט האזרחיים בישראל. אף שבכל רחבי העולם היהודי - לאורך מאות ואלפי שנים - אין נישואין בלא כתובה, המציאות המתוארת מאפיינת גם את הספרות ההלכתית (בבתי הדין הרבניים ומחוצה להם, בישראל ובתפוצות). כך כתב הרב משה פיינשטיין לפני מעט יותר משלושה עשורים (תש"מ):

"וכמעט שלא עיינו בזה [בסוגיית גביית הכתובה וערכה] כלל, כי כמעט בכל עניני גירושין אין נוגע למעשה, כי אחרי שאי אפשר לגרש [אשה] בעל כורחה, תלוי בגירושין במי שתובע הגט, ונותן לצד השני סך גדול כפי שמתרצה ליתן או לקבל הגט; וגם באלמנות, אף כשאין אמותיהן של הבנים, רובא דרובא איכא צוואה [ברוב המקרים ישנה צוואה], וגם איכא בזה דינא דמלכותא [וגם יש בזה דין אזרחי] שהרבה מתרצין או מוכרחין לעשות, שלכן לפעמים המועטות שמזדמן לעשות כדין לא עיינו רבותינו בזה" (שו"ת אגרות משה, אבן העזר ד', סימן צא).

אין מטרתו של פסק דין זה לשנות את היקף התביעות המתבררות, אלא להציג מדיניות בהירה יותר בשאלת השערוך באותם תיקים בהם הוגשה תביעה והשאלה מתעוררת. בטרם נעשה כן, נאמר דברים קצרים בשאלת "כתובה מהי" במשפט העברי. דומה כי כך נחוץ, אף שנידרש להיבטים נוספים של הכתובה גם בהמשך.

י"ז. הכתובה היא מוסד הלכתי להבטחת עתידה של אשה במקרה של אלמנות או גירושין. נזכיר כי עסקינן במציאות היסטורית שלא היו בה מוסדות מוסדרים להבטחת פרנסה לעת חולי או זקנה, בדומה לנעשה במדינת רווחה מודרנית, כדי שהאשה לא תישאר בחוסר כל באלמנות וגם לא ייקל לגרשה (ראו הרב פרופ' ל"י רבינוביץ, "הכתובה - יסודותיה ההלכתיים והשתלשלותה, מחניים פ"ג (תשכ"ג)). אף שיש מחלוקת אם הכתובה היא מדאורייתא או מדרבנן (בבלי כתובות י', א') מכל מקום נראה שתפיסת ההלכה היא שכתובת בתולות היא מדאורייתא (על פי הפסוק "כסף ישקלו כמ'הר הבתולות" (שמות כ"ב, ט"ז)). התנא רבי שמעון בן שטח מיסד את התקנה ואת הדרכים לגבותה (ראו בבלי כתובות פ"ב, ב' "אמר רב יהודה, בראשונה היו כותבין לבתולה מאתיים ולא למנה (רש"י - ו'לא היו משעבדים את נכסיהן לאחריות הכתובה'), והיו מזקינן ולא היו נושאים נשים (רש"י: 'שלא היו רוצות לינשא להם, אמרו, לכשימות או יגרש לא נמצא לגבות כלום, שהיורשין יצניעו מעות של ירושה') עד שבא שמעון בן שטח ותיקן, כל נכסיו אחראין לכתובתה". ואומר הרמב"ם אישות, י' ז' "וצריך

(החתן) לכתוב כתובה קודם כניסה לחופה, ואחר כך יהיה מותר באשתו והחתן נותן שכר הסופר. וכמה הוא כותב לה, אם הינה בתולה, אין כותבים לה פחות ממאתיים דינרים. ואם בעולה, אין כותבין לה פחות ממאה דינרים. וזה הוא הנקרא עיקר כתובה. ואם רצה להוסיף לה אפילו ככר זהב, מוסיף, ודין התוספת ודין העיקר אחד הוא לרוב הדברים. לפיכך כל מקום שנאמר בו כתובה סתם, הוא העיקר והתוספת כאחד. וחכמים הם שתיקנו כתובה לאשה, כדי שלא תהיה קלה בעיניו להוציאה" (הרמב"ם בדעה שהכתובה מדרבנן). ראו גם שולחן ערוך אבן העזר ס"ו, א', שלפיו "אסור להתיחד עם הכלה קודם שיכתוב לה כתובה". הכתובה מפרטת, כידוע, את התחייבויות הבעל בימי נישואיהם ולאחריהם, וחוקרים וקוראים אותה עם החופה. נציין כבר כאן, כי לא מעטים כותבים, בתוך השמחה הגדולה של הנישואין, סכומי התחייבות גדולים בכתובה, בהניחם כי לא תגיע עת מימוש, או מתוך יחס מקל לתוקף ההתחייבות; אך לא אחת אין החיים על מי מנוחות, ולפתע צץ ומתגבה חיוב הכתובה. אכן, יש להניח כי במרבית המקרים מוסדר הנושא במשא-ומתן לפרידה; אך אין הדבר מוכרח, ודנים אנו במקרים שבהם לא הגיעו להסכמה. יש איפוא להטעים את רצינותו של מוסד הכתובה כחיוב בספי; הדין הרב יצחק זר, במאמרו "גובה סכום הכתובה בימינו", קובץ כנס הדיינים תשע"ב (תשע"ג), 193, מציין "מחלוקת גדולה" בין הדיינים באשר ליחס לכתובות מוגזמות: "יש המחייבים את כל הסכום, יש פוטרים בלא כלום, ויש שמפשרים בעניין כמו שיתבאר". הרב המחבר מביא פסק דין של בית הדין הגדול בערעור 1-21-1687 (מאת הרב דיכובסקי יחד עם הרבנים בוארון ובר-שלום), ולפיו יש לראות את סכום הכתובה כאסמכתא בלבד שאין לחייב בה, אם הוא גבוה מ-120,000 ₪ - סכום פרנסה לשם שנה, שיש לראות מה שמעליו כמוגזם; לדעת המחבר, על פי ראיות מפסיקת הרב עובדיה יוסף והרב יוסף שלום אלישיב, "אדם החותם על הכתובה צריך לשלם, וסכום של מליון שקל אינו אסמכתא" (עמ' 196-197). המחבר מזמין קריאה מצד הרבנים הראשיים לציבור "כי התחייבות הכתובה מחייבת כמו חתימה על צ'ק ויכול להיווצר מצב שיחייבו את הבעל בכל סכום הכתובה, ואולי כדאי לתקן שרושמי הנישואין לא יאפשרו לכתוב סכום מופרז שלא באישור הרב המקומי" (עמ' 197).

י"ח. על תכליותיה של הכתובה עמדה השופטת ארבל בפסק הדין בעניין פלונית. לכתובה, כך נאמר שם:

"שתי תכליות מרכזיות... ראשית, הכתובה נועדה לחזק את יציבותו של מוסד הנישואין. כאשר הגירושין כרוכים בהשלכות ממוניות, בני הזוג שוקלים את צעדיהם ביתר זהירות. מסיבה זו תיקנו חכמים כתובה לאשה 'כדי שלא תהא קלה בעיניו להוציאה' (תלמוד בבלי כתובות, נ"ד ע"א). טעם נוסף שנזכר במקורות עניינו הבטחת עתידה של האשה לאחר הגיע הנישואין לקיצם, ובפרט במטרה להקל עליה להתחתן מחדש, 'כדי שיהיו הכל קופצין עליה לישאנה' (תלמוד ירושלמי כתובות פ"ט ה"ז)" (עמ' 44).

(ראו גם ב' שרשבסקי, דיני משפחה (מהדורה רביעית, תשנ"ג) 89-95). סקירה רחבה יותר של תכליות הכתובה, הן במישור הכלכלי והן במישור החברתי והפסיכולוגי, מצויה אצל פרופ' א' רוזן צבי:

"התחייבות הבעל לתשלום עיקר הכתובה לאשה עם סיום קשר הנישואין, עקב גירושין או מחמת מיתה, מבטיחה לאשה הן את יציבותו של מוסד הנישואין והן את עתידה הכלכלי לאחר הגירושין. בתנאי זמן ומקום של עדיפות לנישואין עבור האשה ובמצב של נחיתות כלכלית מצדה משרתת הכתובה את המטרה הכפולה, בהבטיחה הן את קשר הנישואין והן את אפשרות שיקומה של האשה לאחר יציאתה מן ה'חממה' הכלכלית של הנישואין..."

הכתובה היא מוסד בעל סממנים מודרניים, המשלב היבטים חברתיים וכלכליים - של הצורך בהגנת מוסד הנישואין ובהגנת האשה ושיקומה - בהיבטים פסיכולוגיים של בני הזוג, ותוך שמירה על איכות החיים של כל אחד מהם...

מבחינה כלכלית חוסה האשה תחת כנפי הכתובה, תוך ניתוק התלות הנמשכת בבעל לשעבר, תלות הקיימת בשיטות משפטיות, הדוגלות בפתרון כלכלי של תשלום מזונות לאחר הגירושין. תשלום חד פעמי, במתכונת עיקר הכתובה, מאפשר רמת שיקום גבוהה של האשה ומוסיף לה נופך של עצמאות " (א' רוזן צבי, דיני המשפחה בישראל - בין קודש לחול (תש"ן) 237).

על השערוך: שני מסלולים אפשריים

י"ט. לגופו של עניין נראה בעליל, כי לבית משפט אזרחי הדין בתביעה שביסודה חוב הכתובה שיקול דעת להורות על שערוך. מסקנה זו מבוססת על שני מסלולים עיקריים אפשריים, שהם חלופיים: ראשית, בהנחה שעל שאלת השערוך חל הדין האזרחי - יש ליישם את הגישה האזרחית התכליתית הרגילה, לפיה ניתן להורות על שערוך חיובים על מנת שלא יתרוקנו מתוכן. זאת, בהתבסס על עקרונות כלליים (דוגמת תום לב) וגם בהתייחס לאומד דעת הצדדים, כמקובל בפסיקה, במקרים המתאימים, מזה עשרות בשנים; שנית, בהנחה שעל השאלה חל הדין הדתי - יש לנהוג לפי אותן גישות הקיימות במשפט העברי, אשר מאפשרות שערוך במקרים מתאימים; שכן במקרה בו קיימות מספר גישות בדין הדתי, על הערכאה האזרחית לאמץ את הגישה העולה בקנה אחד עם תפיסותיה ומגשימה בצורה הטובה ביותר את ערכי היסוד עליהם היא אמונה (כאמור בשורות הקודמות, בנסיבות מדובר בגישה המשערכת). בכך תיוצר הרמוניה במערכת השיפוטית, וגם יגבר השכל הישר.

כ. ביסודם יונקים שני הענפים משורש אחד – התפיסה, שהיא כמעט מובנת מאליה, כי יסודות המשפט הישראלי, החל מחובת תום הלב החוזית וכלה בגישה פרשנית תכליתית, מחייבים לאפשר לבתי המשפט (במקרים המתאימים) לשמור על ערכו של חוב הכתובה ועל תכליתה. בין אם תפיסות היסוד מיושמות ישירות (לפי המסלול הראשון), ובין אם הן מנחות את בית המשפט האזרחי בבואו לבחור בין מספר גישות הקיימות בדין הדתי (לפי המסלול השני). מבחינה זו שני המסלולים המוצעים כפופים, כאמור, לעקרונות השיטה הנהוגה בבתי המשפט האזרחיים (ולא למותר לציין, כי עקרונות אלה עצמם יונקים גם מהמשפט העברי (ראו לדוגמה סעיף 1 לחוק יסודות המשפט, תש"ם-1980 שלפיו "ראה בית המשפט שאלה משפטית הטעונה הכרעה, ולא מצא לה תשובה בדבר חקיקה, בהלכה פסוקה או בדרך של היקש, יכריע בה לאור עקרונות החרות, הצדק, היושר והשלום של מורשת ישראל") וממילא קיים היזון חוזר).

כ"א. בפסק דינו של בית המשפט המחוזי נשוא הליך זה נקבע (למצער בדעת רוב), כי המסלול הרלבנטי הוא המסלול השני בלבד (קרי, כי הדין החל על שאלת השערוך הוא הדין הדתי); בתיק אחר קבע בית המשפט לענייני משפחה, כי המסלול הרלבנטי הוא המסלול הראשון (ת"ע (משפחה תל אביב) 2560/99 הלוי נ' הלוי (25.7.01); להלן עניין הלוי). לדידי, כפי שיפורט, חרף הקביעה בעניין פלונית כי על הכתובה יש להחיל את הדין הדתי (שם ביחס לשאלת הזכאות ושלייתה), קיימת הצדקה משפטית גם למסלול הראשון ("האזרחי"); שכן, כפי שיוצג, באמצעו את מוסד הכתובה למשפט האזרחי, נקט המחוקק גישה שאינה מאמצת את הוראות הדין הדתי ככל משפטו וחוקתו – ובמיוחד בכל הנוגע לשאלת הגבייה.

כ"ב. אודה, כי התלבטתי אם קיים צורך להכריע בין שני המסלולים הכרעה עיונית, שכן מעשית מביאים הם לאותה תוצאה. אילו היה צורך כזה הייתי נוטה לעבר המסלול האזרחי, הן מן הטעם של הרמוניה ביחס לחיובים אחרים והן כיון שבתי המשפט האזרחיים האמונים על הגביה יוכלו לפעול בכלים המוכרים להם. ועם זאת, אני מקל ראש בדעה התומכת במסלול הדתי, בהיות הכתובה – על כך אין חולק – מוסד דתי, וגם "הזכאות האזרחית" לה ממקור דתי תהליך. ואולם, זאת יש לזכור, להכרעה לעבר מסלול זה או אחר לא תהא השלכה ישירה ואוטומטית לסוגיות אחרות, שכן אין חולק שעל חלקים משמעותיים בענייני כתובות חל הדין הדתי – דוגמת עצם הזכאות או שלייתה כאמור; ושעל חלקים אחרים אין חולק שחל הדין האזרחי – לדוגמה במערכת היחסים בינה לבין חובות אחרים של העיזבון בתביעת אלמנה (ראו סעיף 104 לחוק הירושה, תשכ"ה - 1965), או במערכת היחסים בינה לבין חוק יחסי ממון בתביעה אגב גירושין (ראו סעיף 17 לחוק יחסי ממון בין בני זוג, תשל"ג - 1973), ולמען הבהירות – לא יתכן חולק כי גביית החוב בהוצאה לפועל תיעשה במשפטנו בהתאם להוראות חוק ההוצאה לפועל, תשכ"ז - 1967, ולא לפי דיני גביית חוב במשפט העברי. ככל שיידרשו

בתי המשפט בעתיד לשאלת הדין החל על היבטים אחרים של סוגיית הכתובה, יהא עליהם לסווגם באחת משתי הקטגוריות. ממילא הכרעה בשאלת הדין החל על סוגיית השערוך, שהיא אשר לפנינו לעת הזאת, תהא מוגבלת לסוגיה זו.

כ"ג. נדון איפוא בבסיס העיוני לקיומה של סמכות להורות על שערוך חוב הכתובה, תוך הצגת שני המסלולים בהתאם לאופן בו הוצגו מעלה. לאחר מכן נדון בשיקול הדעת המוקנה לבית המשפט בכל הנוגע לשיטת השערוך המתאימה במקרה נתון. אגב הילוכנו נידרש לסוגיות בעלות השלכה רחבה יותר, דוגמת מערכת היחסים בין הדין הדתי לדין האזרחי, או המשקל שיש ליתן לקיומה של פסיקה רחבה ועקבית (המצדדת בשערוך) כמקור משפטי בשיטת משפט מקובל.

המסלול הראשון: שאלת השערוך תוכרע לפי המשפט הישראלי

כ"ד. כפי שנאמר בעניין פלונית, הכתובה היא (גם) מוסד של המשפט הישראלי: הוא מכיר בה, מגן עליה ומסתמך על הוראותיה במספר הקשרים. אין מדובר אך בהוראות חוק "שליליות" שמטרתן הגנה על מסמך שבלעדיו אוסר הדין הדתי על אדם "לדור עם אשתו [אפילו] שעה אחת" (שלחן ערוך אבן העזר סימן ס"ו, ג'). אמנם, קיימות גם הוראות "שליליות", דוגמת סעיף 17 לחוק יחסי ממון בין בני זוג ("שמירת זכויות ודינים"), או סעיף 148 לחוק הירושה ("שמירת דיני משפחה"), אך לא הן בלבד: ישנו גם צד "חיובי".

כ"ה. ואכן, המשפט הישראלי - בחוק ובפסיקה - מתבסס (פוזיטיבית) על חיובי הכתובה, מגן על חוב הכתובה כפי שהוא מגן על חובות אחרים, ובהקשרים מסוימים נותן לו מעמד מוגן (לעתים אף מוגן מזה הניתן לו במשפט הדתי), הבא מטבע הדברים גם על חשבון חובות אחרים, שאין מקורם במשפט הדתי. נפתח בפסיקה המבססת - במישור הכללי - חיובים פוזיטיביים על שטר הכתובה ונותנת לה משקל ממשי; ולאחר מכן נפנה לניתוח סעיף 104 לחוק הירושה, המתייחס ספציפית לגביית חוב הכתובה על ידי אלמנה. זאת, לא רק משום שהסעיף חל ישירות בנסיבות תיק זה (שהרי התביעה החלה כתביעת המנוחה נגד עזבון המנוח), אלא גם כיון שניתן לגזור ממנו עקרונות כלליים יותר בסוגיה נשוא דיוננו.

כ"ו. כאמור, המשפט הישראלי מתייחס ברצינות ראויה לחובות הבעל לפי הכתובה. כך, לדוגמה, נקבע ביחס לחיוב הבעל במימון מדור לאשתו:

"אין ספק, כי מדור לאשה הוא אחת הזכויות בדיני כתובה ואין לשלול אותה אלא על פי ראיות" (בג"צ 155/65 גורוביץ נ' בית הדין הרבני האזורי תל-אביב, פ"ד יט(4) 16, 19 - השופט

קיסטר (1965); ההדגשה הוספה - א"ר; ראו גם בג"צ 5969/94 אליהו אקנין נ' בית הדין הרבני האזורי בחיפה (20.3.06) פסקה 16).

כ"ז. באחד המקרים שנדונו בשנים האחרונות עלתה שאלה היחס בין "הסכמות חוזיות" (מצמצמות) אליהן כנטען הגיעו בני זוג מן המגזר החרדי בכל הנוגע לנשיאה בעול הפרנסה, לבין חובות הפרנסה של הבעל לפי הכתובה. וכך נזדמן לי לכתוב (בהסתמך על פסק דינו של בית הדין הרבני הגדול בתיק מס' נא/192 פלונית נ' פלוני (פסק דין מיום כ"ח בכסלו תשנ"ד)):

"גם אם רשאים בני זוג להסכים ביניהם על הסדרים מיוחדים בסוגיית המזונות (בראשית דרכם המשותפת או לאחר מכן)... 'כללי המשחק' של 'המגזר החרדי' (כפי שכינה אותם המבקש) אינם עולים כשלעצמם כדי הסכמה חוזית זו - בודאי שלא כלפי החיוב במזונות ילדים כבמקרה שלפנינו. במובן זה ניתן לחזור לדבריו של הדיין הרב דיכובסקי הנזכרים מעלה, 'לא שמענו כי לאברכים כותבים כתובה שונה מאשר לשאר אנשים'. בהעדר הסכמה חוזית אחראית אחרת, החיובים המפורשים שנוטל על עצמו בעל יהודי בכתובה שרירים וקיימים" (בע"מ 57/08 פלוני נ' פלוני (6.3.08) פסקה י"ג; ההדגשה הוספה - א"ר).

כ"ח. המשפט – ולא רק הישראלי – מכיר ונותן תוקף לתניות הנקבעות בכתובה. כך, לדוגמה, הוכר במשפט האמריקאי תנאי בכתובה, לפיו התחייבו: "בני הזוג להתדיין בפני בית דין רבני לצורך גירושיהם, ואכפו אותו כהסכם בוררות (Avitzur v. Avitzur, 58 N.Y.2d 108, 446 (N.E.2d 136, 459 N.Y.S.2d 572, cert denied, 464 U.S. 817) (בג"צ 6751/04 מ' ט' נ' בית הדין הרבני הגדול לערעורים, פ"ד נט(4) 817, 836 - השופטת פרוקצ'יה (2004), להלן עניין מ.ט.; כן ראו M. Broyde, J. Reiss, "The Ketubah in America", *Journal of Halacha and Contemporary Society* 47:101-124 (2004); נספח "ישראלי" למאמר זה פורסם בתחומין כ"ה (תשס"ה) 189-194; ראו גם (In re Marriage of Goldman, 196 Ill. App. 3d 785 (1990)). בתי משפט בארצות הברית בחנו שטרי כתובה כשם שנבחנים הסכמים "אזרחיים" אחרים - לדוגמה בקריטריונים של גמירות דעת ומסוימות. וכך נקבע, למשל, באחד מפסקי הדין, כי בשונה מן ההוראות הממוניות בכתובה, לא ניתן להצביע על הוראה מסוימת דיה המחייבת בעל לתת גט (ראו Victor v. Victor, 866 P.2d 899 (1993); מנגד השוו (Schneider v. Schneider, 408 Ill. App. 3d 192 (2011)). במאמר המסכם את המצב במשפט האמריקאי תוארו שתי גישות. ראשית, תוארה הגישה לפי דין הכתובה כדין כל חוזה אזרחי אחר:

"It has been argued quite successfully that the *ketubah* is an enforceable contract, and that in compelling husbands to grant their wives a *get*, courts are merely upholding a secular provision of a contract. In so ruling, a number of courts have equated the *ketubah* to other antenuptial agreements, which set out methods for resolving disputes in advance. In fact, one author has stated that the 'only interest sufficiently compelling to justify enforcing a religious divorce on unwilling parties is the state's interest in enforcing valid contracts'".

למעשה, גם הגישה אשר מסרבת לאכוף כתובות כהסכם אזרחי, עושה זאת מטעמים הקשורים לדיני החוזים הרגילים - "it fails to comply with basic contract principles" - דוגמת גמירות דעת (ראו J. M. Solovy, "Civil Enforcement Of Jewish Marriage and Divorce: Constitutional Accommodation of a Religious Mandate", 45 *DePaul L. Rev.* 493 (1996) p. 511-512; או בגין המורכבות הקיימת - נוכח התיקון הראשון לחוקת ארצות הברית - באכיפת חיוביים דתיים (בפרט הכוונה לתביעות המוגשות לבתי המשפט האזרחיים לחיוב הבעל לתת גט לאשתו בהתאם להוראות הכתובה; ראו לדוגמה M. Greenberg-Kobrin, "Civil Enforceability of Religious Prenuptial Agreements", 32 *Colum. J.L. & Soc. Probs.* 359 (1999); K. Scheuerman, "Enforceability of Agreements to Obtain a Religious Divorce", 23 *J. Am. Acad. Matrimonial Law.* 425 (2010); B. Sites, ("Religious Documents and the Establishment Clause", 42 *U. Mem L. Rev.* 1 (2011)).

כ"ט. על כל פנים, אין מדובר - גם בעיני שיטה משפטית הדוגלת בהפרדת דת ומדינה - במסמך טקסי, דתי ונטול משמעות במישור היחסים המשפטיים (האכיפים) בין הצדדים. ואם נשוב למשפט הישראלי, עצם קיומה של כתובה שימש בעבר בפסיקת בית משפט זה כשיקול לצורך רכישת סמכות של בית דין רבני בישראל לדרון בעניינם של תושבי חוץ לארץ (בג"צ 135/58 קנול נ' בית הדין הרבני האזורי, פ"ד יב 1622, 1624; ראו גם עניין מ.ט., עמ' 859).

סעיף 104 לחוק הירושה

ל. עד כאן דוגמאות לגבי המעמד שניתן לכתובה בפסיקה, ומכאן לחקיקה. סעיף 104 לחוק הירושה נותן לכתובה מעמד סטטוטורי ספציפי, בקבעו:

"104. סדר עדיפות בין חובות העזבון

(א) הסכומים הבאים... יסולקו לפי סדר עדיפות זה:

- (1) ההוצאות הכרוכות בהלווית המוריש, בקבורתו ובהצבת מצבה על קברו לפי הנהוג באותן נסיבות;
- (2) ההוצאות של צו ירושה, של צו קיום ושל ניהול העזבון במידה שהן חלות על העזבון;

- (3) החובות שהמוריש היה חייב ערב מותו ולא נתבטלו במותו... לרבות המגיע לאשתו על פי כתובה במידה שסכום הכתובה אינו עולה על סכום סביר;
- (4) המגיע לבן-זוגו של המוריש על פי עילה הנובעת מקשר האישות, פרט לכתובה... (הדגשה הוספה – א"ר).

סעיף זה, היוצא מהנחת תוקפה של הכתובה, מעניק לה מעמד עדיף על זכותם של יתר היורשים; שכן רק "אחרי סילוקם של חובות העיזבון ושל המזונות מן העיזבון תחולק יתרת העיזבון בין היורשים" (כלשון סעיף 107(א) לחוק הירושה); עוד אציין, כי איננו נדרשים לשאלת היחס בין סעיף זה לסעיפים 106 לחוק הירושה וסעיפים 202-208 לפקודת פשיטת הרגל (נוסח חדש), תש"ם - 1980 (ראו, בין היתר, דברי ההסבר לסעיף 89 להצעת חוק דיני ממונות (חלק הירושה), תשס"ו - 2006), שכן לענייננו די בעובדה, שבמקרה של חדלות פירעון יחולק העיזבון בהתאם לסדרי הקדימויות של הדין האזרחי.

ל"א. כך, לפי סעיף 104 לחוק הירושה זכאית אלמנה איפוא לגבות את כתובתה, גם אם סכום הכתובה עולה על המגיע לה כיורשת וממילא מקטין את חלקם של היורשים (אינני נדרש כאן לשאלת "תקנת טוליטולה" (טולדו שבספרד, מן המאה הי"ג) המגבילה את זכויותיה של האלמנה לטובת היורשים; לגביה ראו טור וכן שולחן ערוך אבן העזר סימן קי"ח, ראו גם עניין פלונית פסקה 25). מסתבר איפוא, כי בכל מקרה בו עולה חוב הכתובה על המנה המגיעה לאלמנה כיורשת, תבחר האלמנה לגבות את כתובתה. חשוב מכך לענייננו, גם במקרים בהם סכום הכתובה קטן מן המנה לה זכאית האלמנה כיורשת, אלא שהעיזבון חדל-פירעון, מעניק הסעיף מעמד של בכורה לחוב הכתובה, כך שהאלמנה תגבה את חוב כתובתה אף אם יתר היורשים לא יקבלו מאומה:

"אם סכום הכתובה פחות ממה שהיא [האלמנה - א"ר] זכאית לקבל כיורשת, אולם יש ספק אם יישארו די נכסים בעיזבון המוריש לחלק ליורשים אחרי תשלום החובות, היא תבחר לקבל את כתובתה - כבעלת חוב - ולהשלים ככל האפשר את מה שמגיע לה כיורשת מנכסי העיזבון" (ש' שילה, פירוש לחוק הירושה, תשכ"ה - 1965 (כרך שלישי, תשס"ב) 251).

ל"ב. יתר על כן, אין מדובר רק במערכת היחסים בין האלמנה ליתר היורשים – אלא גם במערכת היחסים בין אלמנה המבקשת לגבות כתובתה, לבין נושים אחרים של המנוח, המבקשים לגבות חובות "אמיתיים", אשר נוצרו "על-סמך תמורה שנתנו למוריש" (ע"א 293/72 פילוסוף נ' "תעוז" קופת תגמולים לשכירים בע"מ, פ"ד כז(2) 535, 542 - השופט

קיסטר). ניתן היה לומר, כי במערכת היחסים בין האלמנה (כבעלת חוב לפי הכתובה) לבין יתר היורשים, תהא יד הראשונה על העליונה; אך כי היא תידחה מפני נושים זרים (דוגמת עובדים התובעים את שכרם, או מלוים התובעים את חובם). ברם, לפי סעיף 104(א)(3) דין חוב הכתובה כדין יתר חובות המנוח, המתחלקים "לפי יחס הסכומים שלהם" (כלשון סעיף 104(ב)); להסבר אפשרי לצורך בהגנה זו על הכתובה גם במציאות משפטית בה קיימים חוק יחסי ממון והלכת השיתוף ראו, לדוגמה, אוריאל פרוקצ'יה, "יחסי ממון בין בני-זוג בפשיטת רגלו של אחד מהם", משפטים ד' (תשל"ו) 266, 274 (הערה 39).

ל"ג. לדוגמה: אם בעזבון המנוח נותרו 1,000 ש"ח בלבד, ולו חוב לעובדו בסך 1,000 ש"ח וחוב כתובה של 10,000 ש"ח ("בלבד") - שני הנושים יתחלקו בעזבון ביחס של 1:10 (לטובת האלמנה), ויתר היורשים לא יקבלו מאומה. הכתובה אינה איפוא רק מסמך דתי (תנאי לכשרות הנישואין), או טקסי גרידא; חוב הכתובה נתפס על ידי המחוקק כחוב ממשי - הן על חשבון יתר היורשים והן על חשבון נושים זרים; שטר הכתובה נתפס כהתחייבות משפטית ממשית ובת אכיפה, שעליו מבססת הפסיקה חיובים משפטיים ממשיים ואף אוכפת אותם. הכתובה אינה איפוא "הצהרת אהבה" חגיגית גרידא במעמד החופה, מבלי להקל ראש בכזאת; היא התחייבות כדת וכדין, כדת היהודית וכדין הכללי הישראלי.

פרשנות תכליתית ותכליות הכתובה

ל"ד. שיטת המשפט הישראלית, על פי הפרשנות שנשתרשה בה, היא שיטה תכליתית, המתחקה אחר תכליתן של נורמות משפטיות, ואף של הסכמים פרטיים, ומבקשת להגשימן; האם סביר להניח, כי בכוונתה לשלול אפשרות לשערוך חוב הכתובה לו היא מתייחסת ברצינות רבה, ולאפשר לו להישחק עד כלות:

"שיטת המשפט שלנו אימצה אל קרבה גישה אחרונה זו, היא תורת הפרשנות התכליתית שלפיה נדרש הפרשן לבחון את לשון הטקסט, את תכליתו ואת עקרונות היסוד העומדים בבסיס השיטה... כוחה טמון ביכולתה לשלב בין כל מרכיבי הדין ולהביא לתוצאה המשפטית הנכונה והרצויה" (דנ"א 7818/00 אהרן נ' אהרוני, פ"ד נט(6) 653, 685 - השופט ארבל (2005)).

שיטת הפרשנות המקובלת במשפט הישראלי, "גורסת כי לטקסט משפטי" - ולמען הסר ספק יובהר, כי כתובה היא (גם) טקסט משפטי - "יש לתת אותו פירוש המקיים בצורה הטובה ביותר את תכליתה של הנורמה הטבועה בטקסט" (א' ברק, פרשנות במשפט - תורת הפרשנות הכללית (תשנ"ד) 373). שיטה הנוקטת בגישה זו, לא יתכן שתנקוט גישה המאפשרת לכתובה להתרוקן מתוכן לאורך שנות הנישואין ללא כל שיקול דעת להורות על שערוך. שיטה משפטית

המעניקה משקל לחוב הכתובה, מעדיפה אותו על זכויותיהם של יורשים ועל זכויות אחרות הנובעות מקשר האישות (לרבות הזכות החוקית לאיזון משאבים), ומשוה אותו לחובם של צדדים שלישיים שנוצר אגב מתן תמורה, לא סביר, אף לא יעלה על הדעת שתיתן לו להישחק עד בלי די, עד כדי חספא (חרס) בעלמא – בלא שתהא לבית המשפט סמכות להורות על שערוך - באופן שלא יגשים הן את תכליתה הנורמטיבית של הכתובה (ועל כך להלן) שהיא מסמך קוגנטי לכל זוג המבקש להינשא בישראל; והן את כוונת הצדדים החתומים עליה, המתייחסת לתשלום סכום כספי מסוים בהתקיים נסיבות מסוימות.

ל"ה. השאלה כיצד מתרגמים את הסכומים הנקובים בכתובה בזוים ובקוקים, מטבעות משכבר, לערכי ימינו - אף ללא קשר לשאלת השערוך - העסיקה רבות את פוסקי ההלכה. משקל משמעותי ניתן בעשרות השנים האחרונות גם לגישה, לפיה סכום עיקר הכתובה שתיקנו חכמים לבתולה (200 זוז) משקף את צרכי פרנסתו של אדם לשנה (ראו פירוש רבי שמשון משאנץ (מבעלי התוספות במאה הי"ג) למשנה, פאה ח', ח'). וכפי שכתב הרב יואל בן נון: "וזהו מה שקוראים כיום קו העוני" (הרב י' בן נון, "חישוב סכום הכתובה בימינו" צהר ד' (תשס"א) 57, 59; ראו גם חוות הדעת של המרכז ליישומי משפט עברי (מרכז ישמ"ע) במכללה האקדמית נתניה "בענייני פרשנות כתובה" (מיום 3.3.05) אשר צורפה לבקשה, עמ' 5 הערות 26-27; להלן סקירת מכון ישמ"ע). בפסק דינו שהזכרנו מעלה, כזכור, קשר הדיין הרב דיכובסקי בין גישה זו להבנת הסכומים הנקובים בכתובה לבין תכליתה:

"יש לרדת לדעתם של חז"ל בנושא זה ולקבוע את הסכום הראוי לפרנסת אדם במשך שנה. חז"ל רצו שהאשה לא תאלץ לחזר על הפתחים לאחר הגירושין, ונתנו לה אפשרות לפרנסת שנה באמצעות קבלת דמי הכתובה" (תיק 1687-24-1 פלוני נ' פלונית (לא פורסם)).

הבאנו גם דעה חולקת במאמרו הנזכר של הדיין הרב זר.

עוד נציין, כי הרב יהודה ברנדס נדרש באריכות לגלגוליה של הכתובה ותכליותיה השונות. וכך הוא מסכם, לאחר התייחסות ל"תכלית הביטוחית":

"מובן שהגישה של הפיצוי איננה עומדת בפני עצמה. היא מתקיימת רק על בסיס הגישות האחרות. כלומר, ברור שהמקור הראשוני של הכתובה הוא במוהר, הניתן עם הנישואין. ה'תקנתא דרבנן' בגלגוליה השונים, מתארת את הפקדתו של המוהר כמין 'תכנית ביטוח', למקרה של גירושין או אלמנות. אחרי שמבינים את מעמדה של הכתובה בהקשר ביטוחי, ניתן לפרשה לא רק כסנקציה המיועדת למנוע גירושין נמהרים, אלא

גם כהבטחה כלכלית לאשה למקרה של גירושין או אלמנות"
(י' ברנדס, מדע תורתך - כתובות (תשס"ח) עמ' ס"ב).

ל"ו. ההכרעה בשאלת התכלית העיקרית של הכתובה - "שלא תהא קלה בעיניו להוציאה" או הבטחת פרנסתה של האשה (למשקל שיש ליתן לתכלית הראשונה לאחר שהתקבל חרם דרבנו גרשם, האוסר לגרש אשה בעל כורחה, ראו גם הגהת הרמ"א לשולחן ערוך אבן העזר סימן ס"ו סעיף ג ומנגד ראו חלקת מחוקק, שם); כמו גם ההכרעה בין שיטות הפוסקים בשאלת ערכם בימינו של כל אחד ואחד מן הסכומים הנקובים בכתובה - אינן נדרשות לענייננו, שכן לא יתכן חולק, שאף אחת מתכליות אלה לא תוגשם, במקרים בהם נשחק חוב הכתובה לאורך שנות הנישואין עד שללא שערור כלשהו הוא יעמוד על שקלים בודדים.

ל"ז. לא למותר להזכיר, ונניח לעת הזאת לשאלת חוב הכתובה דווקא, כי המשפט הישראלי נוקט בגישה "משערכת" גם ביחס לחיובים שלגביהם לא נקבעה תנית שערור מפורשת, שעה שהנסיבות מצדיקות לעשות זאת (לסקירה ראו רע"א 1015/01 בן ארצי יעקב 3079 מגדלי פירות ו-674 מגדלי הדדים נ' מדינת ישראל (10.5.11) פסקה 26 לחוות דעתה של השופטת פרוקצ'יה). בכל הנוגע להסכמים (ובהקשר זה דין הכתובה כדין הסכם) שלא כללו תנית הצמדה נעשה הדבר - בעדיפות ראשונה - על דרך של פרשנות; ובאותם מקרים בהם דרך הפרשנות אינה אפשרית, שעה שהניסיון לייחס את כוונת השערור לצדדים עצמם לא עולה יפה והימנעות משערור תביא לתוצאה שאינה ראויה, נעשה הדבר מכוח עקרון תום הלב:

"אך מה הדין אם הבחינה הפרשנית (הצרה או הרחבה) מובילה את השופט למסקנה, כי אין מקום לשיעור החיוב החוזי? האם זהו סוף פסוק לבחינה השיפוטית של ההתחייבויות שנטלו על עצמם הצדדים? התשובה היא - ובכך אנו עוברים לשלב השני של הניתוח המשפטי - כי לעתים מוכן המשפט להתערב ביחס החוזי... לעתים מוכן בית המשפט אף להרחיק לכת, תוך שינוי החיוב החוזי עצמו בדרך שיערוכו. דבר זה עשוי לקרות מקום שבית המשפט סבור, כי קיום החוזה על-פי המוסכם על-ידי הצדדים יהא בו קיום שלא 'בדרך מקובלת ובתום לב' (סעיף 39 לחוק החוזים (חלק כללי))" (ע"א 554/83 "אתא" חברה לטכסטיל בע"מ נ' עזבון המנוח זולוטולוב יצחק ז"ל, פ"ד מא(1) 282, 299-300 - השופט, כתארו אז, ברק (1987); ראו גם ע"א 479/89 המוטראן הקופטי נ' חלמיש בע"מ, פ"ד מו(3) 845, 837 (1989)).

ל"ח. מדוע לגבי יתר החובות הנזכרים בסעיף 104(א) לחוק הירושה נאמר, כי "הימנעות משערור מקום שהצדדים עצמם לא קבעו תנאי שערור, תגרום עוול חמור ותחטא לעקרונות החשובים של עשיית צדק ושל תום-לב" (ע"א 6136/00 שועית בע"מ נ' אשד, פ"ד נו(4) 241, 248 - השופט אנגלרד (2002)); אך לא ננקוט גישה דומה ביחס לחוב הכתובה, הנכרך בסעיף

אחד - ובדרגת קדימה אחת - עם חובות אלה? מדוע לגבי חוב המנוח לבנק נאמר, כי יישום הוראת החוזה (שאינן מתייחסות מפורשות להצמדה) כלשונן "ימוטט את בסיס החוזה והן ייהפכו 'לעג לרש'" (כלשון השופט אנגלרד, שם), אך בכל הנוגע לכתובה נניח לחלוף הזמן להפוך את הוראותיה לריקות מתוכן? מאחר שהמחוקק הורה כי החובות הם בני דרגת עדיפות שוה, ויש לחלקם "לפי יחס הסכומים שלהם", כיצד ניתן להצדיק פסיקה לפיה אחד מהחובות ישוערך והשני יישחק עד שהוראת המחוקק תרוקן מתוכן? התשובה מובנת מאליה; יש להצמיד את הכתובה כדי שהיא וחיוביה לא יהפכו חוכא ואיטלולא.

ל"ט. בפרט כך, כאשר העדר שערך אולי ייפגע במידת מה בזכותו של הבנק המלוה לגביית חובו הריאלי, אך ללא ספק יסכל את עצם תכליתתה של הכתובה. דומני, כי מרגע שהמשפט הישראלי בחר ליתן תוקף ממשי לחוב הכתובה, וקבע כי יש להתייחס אליו כיתר החובות, אין סיבה שיאפשר לו להתרוקן מתוכן, שעה שלגבי יתר החובות הוא נוקט גישה תכליתית המאפשרת לבית המשפט לשמור על ערכם הריאלי. כפי שהיטיב לנסח בית המשפט המחוזי:

"נקודת המוצא הינה, כי אכן מדובר על חיוב משפטי תקף לכל דבר ועניין, ומשכך יש ליצוק תוכן לאותו חיוב משפטי ולא להותירו כאילו נמוג האופן שבו ניתן ליצוק לו תוכן, הינו באמצעות שיערוך החיוב הואיל וללא שיערוך אין לו כל משמעות" (עמ' 14 לפסק הדין).

לא בכדי התייחסו מרבית פסקי הדין בהם שוערך סכום הכתובה באופן מפורש להגנה על תכליתתה. כך בפסק דינה של השופטת צפת שהובא מעלה ("הטענה כי אין לשערך כלל את הכתובה אינה מקובלת עלי, היא מרוקנת מתוכן את תכלית הכתובה..."); כך בפסק דינה של השופטת דהן ("הצמדה זו תשיג את מטרתה האמיתית של הכתובה במועד עריכתה"; ת"ע (משפחה תל אביב) 108514/05 ח.ס.נ' י.ס. (9.5.11)); וכך בפסק דינה של השופטת גליק ("הטעם העיקרי לאופן זה של הצמדה הוא הגשמת התכלית האמיתית של הכתובה"; תמ"ש (משפחה תל אביב) 34700-09 א.א.נ' י.א. (27.12.10) פסקה 29)) הדגשות הוספו – א"ר). השכל הישר וחובת ההגינות תומכים בכך במובהק.

עניין הלוי

מ. ואכן, בהקשר זה, של תביעת חוב הכתובה לפי סעיף 104 לחוק הירושה, נדונה - אולי לראשונה באופן מפורש - שאלת ושערוכו של חוב הכתובה. באותו מקרה (עניין הלוי שנדון בשנת 2001), הכריע השופט גייפמן, כי על שערך חוב הכתובה חל הדין האזרחי:

"דמי הכתובה הם חוב של העיזבון כהגדרת סעיף 104 לחוק הירושה, ואין מניעה להחיל על הסכום הנומינלי הנקוב בכתובה את דיני השיערוך של הדין הכללי, כפי שחלים הם גם על חובות אחרים של העיזבון" (עניין הלוי, פסקה 38; ההדגשה הוספה - א"ר).

מסקנה זו נבעה לא רק מכריכת חוב הכתובה יחד עם יתר החובות הנדונים בסעיף 104(א)(3), אלא גם מניתוח תכלית הכתובה; ותוך התייחסות לאופן בו ניגשת מערכת המשפט האזרחי לחיובים, אף שמקורם בדין הדתי:

"דיני השערוך של הדין הדתי אינם חלק ישיר מדין הכתובה, וכפועל יוצא אינם חלק מענייני נישואין וגירושין, שנשלטים ע"י הדין האישי. בית המשפט האזרחי בדונו בתביעת דמי כתובה כנגד יורשים דן בתביעה מכוח הסמכות הקנויה לו בחוק... הדין הנוהג בבית המשפט האזרחי הם דיני השערוך של הדין הכללי..."

דיני השערוך של הדין הכללי מחזירים עטרה ליושנה, ומביאים לישום תכליתה של הכתובה - לדאוג לשיקומה הכלכלי של האלמנה, שנשבר מטה לחמה לאחר פטירת בעלה. תכלית זו מחייבת קביעת אמת מידה של שיערוך דמי כתובה להבדיל מחיוב בסכום נומינלי. נורמה זו יכול ויהיו לה חריגים בהתאם לנסיבות.

הפרשנות שכל עוד לא נקבעה הצמדה בכתובה, הסכום של החיוב יהיה נומינלי - אינה תואמת את כללי הצדק ואת עקרון תום - הלב החל בדיני החוזים, ופורש מצודתו על כלל המערכת של המשפט הפרטי. גם בדיני המזונות, הנשלטים ע"י הדין האישי, אין ההוראות בעניין ההצמדה מקורם בדין הדתי אלא בהוראות החוק האזרחי" (שם, פסקאות 36-41).

מ"א. לשיטה זו, העובדה שמקור החיוב הוא בדין הדתי, והעובדה שהזכאות לכתובה או שלילתה אכן מוכרעת לפי הדין הדתי (עניין פלונית; ראו גם בע"מ 4867/12 פלוני נ' פלונית (8.11.12)), אינה רלבנטית לשאלת שיערוך החוב, שעה שהוא נדון בבית המשפט האזרחי.

מ"ב. על פסק דינו של השופט גייפמן בעניין הלוי חלק לראשונה (כך דומה) השופט ד"ר גרמן בפסק הדין בעניין וקסלר. לשיטת השופט גרמן: "ההתייחסות המשפטית אל הכתובה, לכל ענייניה, צריך שתצא מתוך כללי ההלכה. אין ראוי לגרוע מרכיב אחד מן המכלול של המוסד המשפטי ולהחיל עליו, כמעשה שעטנו וכלאיים, מערכת משפטית אחרת, אפילו אין הוא תואם את המערכת המשפטית האחרת, אלא אם הדבר ניתן להעשות על פי גדרי ההלכה" (שם), פסקה ב(ג)(3) (להכרעה). לגישה זו הצטרף השופט שנלר בפסק הדין נשוא תיק זה:

"סבורני, כי לרבות לאור אשר נפסק בעניין פלונית, מעת שנקבע כי דין תורה חל על נושא הכתובה, יש להחילו בכל ההיבטים כולל בנושא השערוך. הכתובה ואשר נובע ממנה מקורם בדין הדתי, וכפי ששאלת עצם הזכאות מוסקת מהדין הדתי, כך גם בהתייחס ל'שוויה' של הכתובה. יתר על כן, הגישה כפי שנפסקה בעניין הלוי הנסמכת על ראיית הכתובה כחוב העיזבון, יכול ותועיל היא לשערוך ממועד הפטירה ועד התשלום. אולם, אין בכך כי מדובר בחוב לקבוע את שאלת השערוך ממועד עריכת הכתובה ועד מועד היווצרות חובת תשלומה" (עמ' 11).

גם בפסק דינו של בית המשפט המחוזי בחיפה ננקטה - ללא התייחסות מפורשת לעניין הלוי - גישה דומה (אם כי השורה התחתונה, האופרטיבית, התבססה גם על שיקולים שמקורם בדין האזרחי), ולפיה "הכתובה צומחת בקרקע הדין העברי, וראוי לבחון את הזכויות על פיה לפי הדין העברי" (ע"מ (מחוזי חיפה) 106/02 בר נ' עזבון המנוח בר (10.9.02) – סגן הנשיא יעקבי-שווילי; להלן עניין עזבון המנוח בר). אודה כי גישה זו שובת לב, והיא גם תחושתו האינטואיטיבית של מי שמבקש עקביות "מוסדית" במובן של היות הכתובה מוסד מן המשפט העברי. הטענה שכנגד עניינה טעמי הרמוניה בתוך שיטת המשפט הישראלי וגם סוג הידע המצוי ככלל וכשגרת יומיום בידי שופטי המערכת האזרחית.

מ"ג. כאמור מעלה, סבורני כי גם אם נניח שעל שאלת השערוך חל הדין הדתי, עדיין תהא התוצאה זהה; ולפיכך אין חובה להכריע במחלוקת בשאלת הדין החל. עם זאת, לא אמנע מלהתייחס לשני עניינים שעשויים לתמוך בגישת השופט גייפמן (מעבר לעצם הניתוח התכליתי עליו עמדנו).

מ"ד. ראשית, בעניין פלונית אכן הוכרעה שאלת הדין החל על הזכאות לכתובה בהקשר מסוים ברוב דעות (נגד דעתה החולקת של השופטת, כתארה אז, נאור) - ובית המשפט המחוזי סבר, כי "מעט שנקבע כי דין תורה חל על נושא הכתובה, יש להחילו בכל ההיבטים כולל בנושא השערוך". ואולם גם שופטות הרוב בעניין פלונית ציינו, כי יתכן ששאלת השערוך אינה תלויה בשאלת הדין החל על שאלת עצם הזכאות:

"לטעמי, יש להשיב את פסק דינו של בית המשפט לענייני משפחה על כנו ולקבוע, על פי הנימוקים המפורטים בפסק הדין, שהמבקשת אינה זכאית לגבות את כתובתה מתוך נכסי עזבון המנוח. משהגעתי למסקנה זו, מתייתר לשיטתי הדין בטענות המבקשת... כמו גם השגותיה באשר לאי-הצמדת סכומה של הכתובה" (פסקה 25 לחוות דעתה של השופטת ארבל; ההדגשה הוספה - א"ר).

עצם ההנחה, כי החלת הדין הדתי בעניין פלוני (שם לגבי שאלת עצם הזכאות) מחייבת את החלתו גם על נושא השערוך, אינה מחייבת המציאות נוכח דברים מפורשים אלה.

מ"ה. שנית, השוואת הוראות סעיף 104 לחוק הירושה להסדר הקיים במשפט העברי, עשויה אף היא לעורר ספק בכל הנוגע להנחה לפיה "מעט שנקבע כי דין תורה חל על נושא הכתובה, יש להחילו בכל ההיבטים" (כלשון השופט שנלר). כאמור, סעיף 104(א)(3) מעניק לחוב הכתובה מעמד זהה למעמד שניתן לחובות אחרים של המנוח, ובמקרה שהעזיבון חדל-פירעון יסולק חוב הכתובה יחד עם יתר החובות "לפי יחס הסכומים שלהם". לעומת זאת, לפי דין תורה - מקור מוסד הכתובה - קיים הסדר שונה, שאליו ראוי ליתן את הדעת כדי שלא יישמט מן השיח השיפוטי:

"מי שמת ואלמנתו באה לגבות כתובתה, ועליו בעל חוב, אם זמן של אחד מהם מוקדם, ולא הניח אלא קרקע כדי לפרוע לאחד מהם, מי שזמנו קודם יגבה, והאחר ידחה, בין אלמנה בין בעל חוב..."

לא הניח אלא מטלטלים שאין בהם קדימה... יתנו לבעל חוב, אפילו הוא מאוחר, ותדחה האשה מלגבות עיקר ותוספת..."

אם זמן שניהם שוין... בין שהניח מקרקעי או מטלטלי, ינתנו לבעל חוב ותדחה האשה מגביית עיקר ותוספת" (שולחן ערוך אבן העזר סימן ק"ב סעיפים א-ג)

דהינו, ככלל, המשפט העברי נותן עדיפות לנושה הזר על פני האלמנה התובעת כתובתה, ולמעט במקרה בו שועבדו מקרקעין לכתובת האשה (אז חל הכלל הרגיל הנותן עדיפות לנושה, כל נושה, ששעבדו קודם), "תדחה האשה מלגבות עיקר ותוספת". גישה זו מבוססת (ראו בבלי כתובות פו ע"א) על מדיניות משפטית לפיה:

"חוששין לנעילת דלת של לוויים ואין חוששין לנעילת דלת של אשה" (פירוש בית הבחירה לרבי מנחם המאירי, שם).

קרי, מדיניות משפטית הלכתית הנותנת משקל משמעותי יותר לחשש, שמלוויים יימנעו מלסכן את כספם ולא יימצא מי שילווה כסף, מאשר לחשש, שנשים יירתעו מנישואין בעקבות מעמדה הנחות של הכתובה בתחרות בין נושים.

מ"ו. לדברים אלה יש מקום להידרש בנידון דידן. לפיהם נמצא איפוא, כי אף שהמחוקק הישראלי אימץ את מוסד הכתובה מן המשפט העברי, הנה בבואו להסדיר את אופן גבייתה, נתן

לה הגנה טובה מזו שניתנה לה במסגרת המשפט העברי. למעשה, דומה כי המחוקק הישראלי נוקט מדיניות משפטית אחרת (שלא לומר הפוכה), המעדיפה את ההגנה על האשה (הגרושה או האלמנה) על פני הגנה על האינטרסים המסחריים והאחרים של נושים "רגילים" (מעין "תקנת שוק"). מדובר, לכאורה, ב"שדרוג" של חוב הכתובה מתוך גישה המבכרת את ההגנה על האלמנה על פני אינטרסים אחרים. ביטוי נוסף לשוני במדיניות הגבייה מצוי בהלכה לפיה מעיקר הדין "אין עיקר כתובה ותוספת נגבים אלא מהזיבורית [קרקע מסוג גרוע]" (שולחן ערוך אבן העזר ק', ב'; על יסוד הגמרא גיטין מט ע"ב) בשונה מבעל חוב הגובה חובו גם מקרקע "בינונית" (גיטין, שם; עם זאת, ראו גם בית שמואל, שם, סעיף קטן י"א); זאת, שעה שהמשפט הישראלי מושה, כאמור, את חוב האשה לפי כתובתה לחובם של נושים אחרים. ניתן ליתן לשוני הסברים בני תקופתם ורקעם, אך עלינו להיות מודעים לו.

מ"ז. אכן, בפולין התקבלה תקנה לפיה "כתובת אלמנה קודמת לבעל חוב ממקרקעי וממטלטלי..." (ראו אבני מילואים (חיבורו של ר' אריה לייב הלר, מחבר הספר "קצות החושן", על שולחן ערוך אבן העזר) שם, סעיף קטן ג'), והיא מקרבת את הדברים לגישת המשפט הישראלי. ככל שניאחז בה כמשקפת את המשפט העברי, נמצאנו משוים את "רשת הביטחון". ואולם, אלא אם נניח שהמחוקק ביקש לאמץ אותה תקנה, ניתן לומר, כי בכל הנוגע לגביית הכתובה (בשונה לכאורה מעצם הזכאות או שלילתה) לא החיל המחוקק כלל, לפיו כיון שמדובר בחוב שמקורו בדין תורה, יחול דין תורה על כל ענייניו.

מ"ח. בהכרעת המחוקק ליתן לזכויות האלמנה הגנה יתרה בעת גבייה, העולה על זו המוענקת לה במשפט העברי - ניתן אף למצוא לכאורה עוגן להבחנה בין שאלות הנוגעות לעצם הזכאות (כבעניין פלוני) לבין שאלות הנוגעות לאופן הגבייה (כבעניינו). עוד ניתן להסיק מההסדר הסטטוטורי, כי השינוי מן המשפט העברי בכל הנוגע לגבייה אינו לרעת האלמנה, אלא לטובתה; והתכלית העיקרית היא הגנה עליה, גם במחיר של פגיעה ביתר היורשים ואף בנושי העיזבון האחרים. רציונלים אלה ניתן להחיל גם בסוגיית השערוך, ולומר - כי אף אם לפי הדין הדתי אין הצדקה לשערוך (ובמובהק לא זו עמדת), הדין האזרחי נוקט גישה המבכרת את האשה התובעת כתובתה, ובהתאם לכך מאפשר גם את שערוך החוב.

מ"ט. נסכם עד כאן: מוסד הכתובה "נלקח ברצינות" על ידי המשפט הישראלי (בהרבה מקרים, יותר ברצינות מזו שמייחסים לה חתנים המתחייבים בסכומים עצומים מבלי להפנים - כאמור - את משמעותה האפשרית של התחייבותם), וכשם שהמשפט הישראלי נוקט גישה פרשנית תכליתית, לפיה במקרים מתאימים יש לשערך חובות גם בהעדר הוראת שערוך מפורשת, כך יש לנהוג גם בחוב הכתובה.

נ. השוואת חוב הכתובה לחובות אחרים (לגביהם ננקטת גישה תכליתית משערכת) עולה מהוראת חוק מפורשת, וקיימת לכאורה תשתית עיונית ראויה המצדיקה את החלת המשפט הישראלי על שאלת השערוך, אף שעצם הזכאות מוכרעת לפי הדין הדתי. ולבסוף, לא זו בלבד ששערוך הכתובה נובע מן האופן בו מתייחס המשפט הישראלי לחובות בכלל, אלא הוא מגשים אף את תכליות הכתובה בגדרי המשפט העברי עצמו, לתמיכה באשה לעת צורך. ועוד, במקרים רבים, הגישה המשערכת מגשימה גם את אומד דעת הצדדים (אילו נדרשו תחת חופתם לחשש שחיקתו של ערך הכתובה עד כדי איונה), והרי אין חולק כי הם עצמם רשאים לקבוע בכתובתם הוראת הצמדה, גם אם הדין אינו מחייב זאת. עד כאן בהתאם למסלול הראשון. עתה נפנה לבסס את הטענה, כי אף אם יחול על שערוך הכתובה הדין הדתי, יש לנקוט – מתוך הדין הדתי – בגישה המאפשרת לבתי המשפט להורות על שערוך במקרים מתאימים.

המסלול השני: שערוך לפי דין תורה

נ"א. כאמור, בעניין פלוני נקבע (ברוב דעות), כי "באשר לדין החל על כתובת האשה, נראה, כפי שציין בית המשפט המחוזי, כי יש להחיל את המשפט העברי כיוון שהכתובה הינה כאמור מוסד מהמשפט העברי". אף אם נניח כי יש ליישם דברים אלה גם בסוגיית השערוך; ואפילו נאמר, כי הגישות המשערכות אינן הגישות הדומיננטיות (לעת הזאת) בבתי הדין הרבניים – ויטעם כאן, כי המגמה לכיוון שערוך ברורה – עדיין התוצאה הראויה בבתי המשפט האזרחיים היא הגישה המקנה לבית הדין שיקול דעת לשערך את סכום הכתובה במקרים המצדיקים זאת. כך, נוכח האופן בו על בתי המשפט האזרחיים להכריע בין גישות שונות הקיימות בבתי הדין הרבניים; כך נוכח קריאת בית משפט זה לבתי הדין הרבניים עצמם לנקוט בגישה משערכת בעניינים הנדונים בפניהם.

נ"ב. בין מערכת המשפט האזרחית ובתי הדין הדתיים מתקיימים - במספר מישורים - יחסי גומלין: מצד אחד, לאופן בו מפרשת המערכת הדתית את הדין הדתי ניתן, מטבע הדברים ועל פי השכל הישר, משקל משמעותי בבתי המשפט, באותם תיקים בהם חל הדין הדתי. כך, לדוגמה, לא יעלה על דעתו של בית משפט אזרחי הדין בתיק מזונות להכריע לפי דעתו של פוסק פלוני שעה שכל פוסקי ההלכה לאורך הדורות דחו את שיטתו. אכן, לעתים תתעורר השאלה מתי אימוץ עמדה הלכתית מסוימת שאינה הדעה המקובלת בבתי הדין הרבניים יהא לגיטימי. שאלה זו עשויה להתעורר בהקשרים שונים בבתי המשפט האזרחיים. באחד התיקים ציין בית המשפט לענייני משפחה, כי:

"השיטה לבחור דעות - החולקות למעשה על האמור באופן מפורש בתקנה, שהן אינן דעות הרוב, אף כי של רבנים גדולים וחשובים - איננה הליכה בדרך המלך" (תמ"ש (משפחה

ירושלים) 1886/04 א' ל' נ' פ' ל' (9.8.06) פסקה 66 –
השופטת - כתארה אז - מימון).

מדובר איפוא בשאלה עדינה ומעניינת, אך פשיטא שלא יתכן חולק כי בבואם ליישם את הדין הדתי, באותם עניינים בהם הוא חל גם בבתי המשפט האזרחיים, אין בתי המשפט פטורים מליתן את המשקל הראוי גם להכרעת בתי הדין הרבניים.

נ"ג. מנגד, נורמות מן המשפט הישראלי מפעפעות לבתי הדין הדתיים, ואף אם אין בכוחן לשנות את הדין הדתי (ואינני אומר חלילה כי זו התוצאה הרצויה, ומנגד אף בית הדין בתוך עמו הוא יושב גם לעת פרשנות), יש בהן כדי להשפיע על תוצאות ההליך בבתי הדין הרבניים. כך לדוגמה סברו בתי הדין הרבניים בעצמם כי הזכות החוקתית לפרטיות ולצדה חוק הגנת הפרטיות, תשמ"א - 1981 חלים גם עליהם (ראו בג"צ 6650/04 פלונית נ' בית הדין הרבני האזורי בנתניה, פ"ד סא(1) 581 (2006)). כך היתה גם ההכרעה השיפוטית בכל הנוגע למשקל שעל בתי הדין הרבניים לתת לזכות החוקתית ליציאה מן הארץ:

"במסגרת סמכותו הטבועה, רשאי בית הדין הרבני לקבוע סדרי דין בכלל, וסדרי דין בדבר עיכוב יציאה מהארץ בפרט, על-פי תפיסותיו הדיוניות שלו, ואלו עשויות להיות שונות מהתפיסות הדיוניות של בתי המשפט 'האזרחיים' או של בתי הדין הדתיים האחרים... עם זאת, סמכותו הטבועה של בית-דין רבני לקבוע סדרי דין בכלל, וסדרי דין בדבר עיכוב יציאה מהארץ בפרט, מוגבלת על-פי האיזון הראוי בין הערכים, האינטרסים והעקרונות המאפיינים את המשפט הישראלי" (בג"צ 3914/92 לב נ' בית הדין הרבני האזורי, פ"ד מח(2) 491, 509-510 - המשנה לנשיא - כתארו אז - ברק (1994)).

כך נקבע, ובסופו של דבר התקבל גם על בתי הדין הרבניים, בכל הנוגע לשיווי זכויות האשה בענייני רכוש (ראו, לדוגמה, בג"צ 1000/92 חוה בבלי נ' בית הדין הרבני הגדול, פ"ד מח(2) 221 (1994)), לגבי הקשר זה נזדמן לי לומר, כי "שופטי בית משפט זה יכולים להעיד כי בתי הדין מחילים את הוראות חוק יחסי ממון... בתי הדין אינם מתנגדים עקרונית להחלת חוק יחסי ממון. הדבר מתיישב עם תפיסות ההגינות שבחברת ימינו" (בג"צ 5416/09 פלונית נ' פלוני (10.2.10) פסקה י'; ראו גם י' קפלן, "חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו בבית הדין הרבני - איזון בין ערכים יהודיים מתנגשים וזכויות אדם מתנגשות", קרית המשפט ח (תשס"ט) 145).

קיומן של גישות שונות בבתי הדין הרבניים וההכרעה ביניהן

נ"ד. אין חולק, כי בקרב פוסקי ההלכה בכלל, ודייני בתי הדין הרבניים בישראל בפרט, קיימות גישות שונות לגבי שערך סכום הכתובה. לא נחזור ונמנה את כל המקורות שהוצגו בפנינו, ודי שנביא את סיכום מאמרו של הדיין הרב שלמה דיכובסקי בסוגיה זו:

"בבתי הדין הרבניים קיים ויכוח חריף ביחס להצמדת הסכום הכתוב בכתובה. מדובר לא רק בכתובות שנכתבו במטבעות ישנים - כמו לירה ארץ ישראלית ושקל ישן - שלגביהן יש בעיה של 'מטבע שנפסל', אלא גם בכתובות שנכתבו בשקלים חדשים, אולם ערכן הריאלי נשחק בעקבות האינפלציה. יש דיינים הסבורים שבהגיע הכתובה לגוביינא, צריך להצמידה לערך ריאלי, כמו מדד יוקר המחיה או שער הדולר; ויש הסבורים שכל עוד אין מנגנון של הצמדה בכתובה עצמה, אין מקום להצמדה, למעט עיקר כתובה שנקובה במתכת הכסף וערכה קבוע לפי מתכת זו" (הרב ש' דיכובסקי, "הכתובה", תחומין כ"ח (תשס"ח) 28, 35; ההדגשה הוספה - א"ר).

"בשורה התחתונה" נמנע הדיין הרב דיכובסקי מהכרעה חזיתית: "ראוי לתקן בכתובות מנגנון עצמי של הצמדה", הן "כדי לשמור על ערכן", והן כדי למנוע מחתנים נקיבת סכומים מופרזים בכתובה, שכן החתן "יחשוש לכתוב סכום גדול שתתווסף לו הצמדה" (שם); ואולם, מדבריו המצוטטים עולה בבירור, כי גם בבתי הדין הרבניים מתקיימות שתי השיטות. קביעה זו היא נקודת המוצא לדיוננו אנו (עוד נציין, כי תיאור זה של הדיין הרב דיכובסקי, עולה בקנה אחד עם סקירתו של השופט גרמן בעניין וקסלר וכן עם סקירת מכון ישמ"ע).

נ"ה. אולי לא למותר לציין, בגדרי הפעפוע ההדדי בין הערכאות, כי במאמר שכתב בשנת 1985 תמך הדיין הרב דיכובסקי בפסיקה נומינלית בלבד של סכום הכתובה:

"הסכום המופיע בכתובה בשקלים אינו צמוד, ואין לחייב את החתן בהפרשי הצמדה כל עוד לא הוצמדו במפורש".

ואולם המאמר נחתם בשורות אלה, העשויות להעיד על קיומם של אותם קשרי-גומלין ופעפוע הדדי בין המערכות:

"במשפט האזרחי שולט גם כן 'העקרון הנומינליסטי' בפריעת חוב, וכל חוב שהגיע לפרעון כעבור זמן נחשב לפי ערכו הנקוב בלבד, בתנאי שהחייב לא פיגר בתשלום" (הרב ש' דיכובסקי, "חיובי הצמדה בבתי הדין הרבניים", דיני ישראל י"ב (תשמ"ה) ק"ג, קי"ח).

גם מבטם של פוסקי ההלכה מופנה איפוא לעבר המקובל במשפט האזרחי - בגדרי הגינות, עשיית צדק והסתמכות על מנהג המדינה ועל ציפיותיהם הסבירות של בעלי הדין. יתכן עוד, כי השוני בין שלילת השערוך בשנת 1985 לדברים המצוטטים מעלה (משנת 2008), קשור גם לשינוי בגישת המשפט האזרחי (והחברה בכלל); קרי, למעבר בין אותו "עקרון נומינליסטי" שייחס הדיין הרב דיכובסקי למשפט האזרחי בשנת 1985 לבין המקובל בפסיקה כיום (לתהליך

שעבר המשפט האזרחי ראו, לדוגמה, א' פרוקצ'יה, "הצמדה, שערור וריבית: עבר, הווה ועתיד", משפטים י' (תש"ס) 262; למקור נוסף המתייחס לקשר בין דיני השערור האזרחיים לבין שאלת שערור הכתובה, ראו שו"ת חתם סופר (הרב משה סופר, מגדולי פוסקי ההלכה באירופה במאות הי"ח-י"ט) חלק אבן העזר (א) סימן קכ"ו; ראו גם הרב רצון ערוסי, "משפט הכתובה בימינו הלכה למעשה" בתוך ר' ערוסי (עורך), שערי צדק (תשס"ט) עמ' 161).

נ"ו. על כל פנים, בשלב זה, ומאחר שבבתי הדין הרבניים קיימת יותר מגישה אחת לשאלת השערור, השאלה שבית המשפט האזרחי אמור לשאול את עצמו אינה רק איזו מבין הגישות הקיימות בגדרי המשפט העברי צודקת לפי המשפט העברי וכיצד ראוי שפוסקי ההלכה עצמם יכריעו ביניהן. "בית משפט זה אינו שם עצמו פוסק בענייני הלכה" (בג"ץ 7120/07 אסיף ינוב גידולים בע"מ נ' מועצת הרבנות הראשית לישראל (23.10.07) פסקה 3 לחוות דעתה של השופטת חיות), וכפי שנודמן לי לומר בפרשה אחרת:

"ההלכה, ככל שיטה משפטית, היא מערכת מורכבת הכוללת איזונים וחילוקים דקים, עד שהמשנה, חיבור יסוד הלכתי, אומרת על חלק מתחומי ההלכה כי 'הם כהררים התלויין בשערה שהן מקרא מועט והלכות מרובות' (משנה, חגיגה, א' ח'), ואלה מסורים לחכמי ההלכה ולא לחכמי המשפט (ראו דברי Chief Justice Burger בפסק הדין האמריקני United States v. Lee 455 U.S. 252 (1982), בעניין פירוש כתבי קודש, כי אין הם בגדרי התפקיד והיכולת השיפוטית (הובאו בדעת המיעוט של השופט דורנר בבג"צ 1514/01 הנזכר)). הדעת נותנת, כי ככלל יימנע בית המשפט מהתערבות במערכת עדינה זו, שאינה בתחום מומחיותו (בכפוף לעיסוקו - למשל - בדיני המשפחה באותם תחומים שבהם ישנה התערבות בג"צית)" (בג"צ 2957/06 חסן נ' משרד הבינוי והשיכון-האגף לפיתוח מבני דת (16.7.06) פסקה י"ג; ראו גם בג"צ 8872/06 פלוני נ' בית הדין הרבני הגדול (20.12.06)).

נ"ז. שופט אינו אמור לשאול את עצמו, מה היה דיין עושה במקומו, שכן אין הוא דיין. אין לו ההכשרה והידע הבא עמה שיש לפוסק הלכה ולדיין, והוא פועל בגדרי מערכת משפטית שיש לה ערכי יסוד ותכליות שהוא מחויב בהגשמתם. ממילא השאלה אותה אמור לשוות לנגד עיניו בית המשפט האזרחי היא, איזו מבין הגישות צודקת - או ראויה יותר לאימוץ - לפי המשפט הישראלי, על עקרונותיו, תכליותיו וגישתו הכללית בנושאים המדוברים. לפני כמעט שישים שנה כתב השופט - כתארו אז - זילברג:

"כי לא הרי דיני ישראל הנידונים בבית המשפט האזרחי, כהרי דיני ישראל הנידונים בבית הדין הדתי. שונה הגישה, שונות דרכי הדיון, ושונה לפעמים גם התוכן הממשי של הפסק" (ע"א

238/53 כהן נ' היועץ המשפטי, פ"ד ח(1) 4, 19 (1954); ראו גם עניין לב, עמ' 498).

אטעים: קיימת שאיפה להרמוניזציה (ראו, לדוגמה, בג"ץ 5416/09 הנזכר מעלה) - ולכיוון אליו נוטה שאיפה זו בהקשר דנא נידרש בהמשך; ואכן, יש ליתן משקל רב לאופן בו מפרשים בתי הדין הרבניים את הדין הדתי, כך בגדרי ההרמוניה והשכל הישר כאחד. ואולם, התיק נידון בבית משפט אזרחי, על המשתמע.

נ"ח. שאלת המשקל המדויק שיש ליתן לאופן בו מפרשים בתי הדין הרבניים את הדין הדתי העסיקה בית משפט זה בעבר, ולפני כארבעים שנה נחלקו הדעות בשאלה זו עצמה (ד"נ 23/69 יוסף נ' יוסף, פ"ד כד(1) 792 (1970)). לא נידרש למחלוקת שנפלה באותו עניין בין חברי ההרכב; ואולם, נביא את דבריו של השופט ברנזון, היפים במיוחד לאותם מקרים - כמקרה שלפנינו - בהם גם בבתי הדין הרבניים אין תמימות דעים בסוגיה:

"הדעת נותנת כי בית משפט חילוני, בבואו להחליט בעניין שיש בו הלכה פסוקה של בית דין דתי, ייתן לה משקל רב ביותר, ובדרך כלל יונחה על ידה... עם זאת, ברור לי כי פסקי הדין של בתי הדין הדתיים אינם קושרים ואינם מחייבים את בתי המשפט של המדינה בבואם להחליט בעניין הנתון להכרעתם, אף שההכרעה צריכה ליפול לפי הדין הדתי. לא אחת קורה, שבעניין פלוני אין הלכה מגובשת ואחידה ויש דעות לכאן ולכאן, והבא להחליט בו צריך לפלס לו דרך בין הדעות השונות. עד כמה שידוע לי, אף בבתי הדין הרבניים עצמם אין בית דין אחד רואה עצמו קשור בהלכה שנפסקה על ידי בית דין אחר. לא כל שכן ביחסים שבין בית משפט חילוני ובית דין דתי. אם כי, כאמור, בית משפט חילוני יתייחס בכל הכבוד הראוי לפסק הלכה של בית דין דתי... והלוואי שבעניינים הבאים לפני בתי הדין הרבניים, שחל בהם חוק המדינה או שישנה הלכה פסוקה על ידי בית משפט מוסמך, ינהגו בהם בתי הדין לפי אותו יחס של כבוד..." (עמ' 810; ראו גם תמ"ש (משפחה ירושלים) 2480/04 ב. ט. נ' נ. נ. (8.6.06) פסקה 25).

נזכיר, כי בבית הדין הרבני אין שיטת ההיררכיה השיפוטית המחייבת נוהגת מניה וביה, הנה מדברי הראשון לציון הרב משה עמאר, נשיא בית הדין הגדול באשר להבדל בעניין זה בין בתי המשפט האזרחי לבתי הדין הרבניים: "בית המשפט דן על חוקים שבני אדם יצרו והוא מפרש אותם כראות עיניו. ולכן כששופט מערכאה גבוהה פוסק יש לדברים שלו תוקף של חוק. אצלנו זה שונה; אנחנו דנים בדין תורה ולא מחדשים הלכות בעצמנו. ההלכה קובעת שגם אם כנשיא בית הדין הגדול קיבלתי החלטה, יכול לבוא אחרון הדיינים ולהכריע אחרת בהתאם לשיקול דעתו ההלכתי. לא רק שמותר לו לחלוק אלא שגם חובה עליו לעשות זאת אם זו המסקנה שהגיע

אליה" (זאת, אף שבפועל יש תהליך שכנוע "וזה מספיק"). "חותר במים שקטים", ראיון עם יהודה יפרח, צדק – מקור ראשון י"א בניסן תשע"ג (22.3.13).

נ"ט. במצב דוגמת זה שלפנינו, על בית המשפט האזרחי להאזין בכובד ראש לקולות העולים מבתי הדין הדתיים, אך מתוך הקולות השונים (ואינני נדרש לשאלת האפשרות לפסוק לפי גישות הלכתיות אחרות שלא קנו שביתה בבתי הדין הרבניים הממלכתיים), עליו לבחור בזה העולה בקנה אחד עם ערכיה של שיטת המשפט הישראלית; בהתחשב בתורת הפרשנות התכליתית שהיא נר לרגליו, ובאופן המגשים תכליות סובייקטיביות ואובייקטיביות אלה באופן המירבי. בהקשר דנא, ועל רקע האמור מעלה, הגישה המתאימה היא הגישה המאפשרת שערוך במקרים מתאימים. גישה זו עולה בקנה אחד עם הגישה הכללית של המשפט הישראלי ביחס לשערוך חיובים, ושיקול הדעת לגבי אופן השערוך מקנה לבתי המשפט "מרחב תמרון" המאפשר הגעה לתוצאה צודקת בהתאם לנסיבותיו של כל תיק ותיק (וכפי שייאמר להלן, אף שהשערוך הוא הכלל הצודק, יהיו מקרים בהם לא תהיה עילה לשערוך).

ס. זאת ועוד, ההכרעה לטובת הגישה בה אווזים הדיינים "המשערכים", אף אם נניח כי ההכרעה צריכה להיות בהתאם לדין הדתי, אינה מתקבלת בחלל הריק. בית משפט זה - בשבתו כבית משפט גבוה לצדק שהחלטותיו מחייבות (לפי סעיף 15 לחוק יסוד: השפיטה) גם את בתי הדין הדתיים - נדרש בעבר לשאלת השערוך בבתי הדין הרבניים (אם כי לא בהקשר של חוב הכתובה). באותו עניין נמנע בית הדין הרבני הגדול משערוך סכומים, והתיק הושב לו לצורך הנמקת הכרעתו (בג"צ 7078/05 פלוני נ' בית הדין הרבני הגדול לערעורים (3.2.08)). בית הדין הרבני הגדול השיב - ועמדתו התקבלה במסגרת דחיית העתירה - כי באותו מקרה שיקף הסכום שנפסק הסדר כולל ומאוזן ולכן לא היה מקום לשערוך. עוד הוסיף בית הדין הרבני (מפי הדיין הרב דיכובסקי) במסגרת פסק דינו המשלים:

"נושא חיוב הצמדה וריבית, ראוי לדיון ולעיון מעמיקים. יש מקום לבחון את ההבדל בין ריבית ובין הצמדה. יש מקום לבאר את הסייגים לתחולת דיני הריבית במקרים רבים של פסיקת בית הדין, שבהם אין מדובר בהלוואה בין מלוה לבין לווה. ראוי שבית הדין הגדול יישב על המדוכה ויקבע כללים הלכתיים ברורים לכך. אני מקוה שנעשה זאת בעתיד, לעת מצוא, כשיבוא בפנינו תיק מתאים. בתיק זה לא מצאנו שהנסיבות מצדיקות הידרשות לסוגיה סבוכה זו".

על רקע זה נדחתה העתירה, בין היתר בדברים הבאים מפי החתום מטה: "במבט צופה פני עתיד ציין בית הדין הרבני, כי: 'נושא חיוב הצמדה וריבית, ראוי לדיון ולעיון מעמיקים... ראוי שבית הדין הגדול יישב על המדוכה ויקבע כללים הלכתיים ברורים לכך'. אכן אין ספק כי במקרים

רבים הימנעות מפסיקת הפרשים - אם ריבית, אם הצמדה - יכולה לעלות כדי אי צדק" (פסקה ל"ג; ההדגשה הוספה - א"ר). אוסיף, כי נאמר בהמשך הדברים:

"באופן טבעי כפופים בתי הדין הרבניים לאיסורים הקבועים בדין הדתי. בית משפט זה לא יורה להם כיצד לפסוק בשאלות תורניות מובהקות או שיש להן השלכות באיסורי תורה - שאינם במומחיותו..."

ברם בתי הדין מחויבים לעשיית צדק - כך לפי דין תורה: 'מצות עשה לשפוט השופט בצדק'... כך לפי המשפט הישראלי:

'מי שנתמנה דיין חייב, בטרם ישב בדין, להצהיר בפני נשיא המדינה ובמעמד הרבנים הראשיים לישראל, הצהרה זו: 'אני מתחייב לשמור אמונים למדינת ישראל, לשפוט את העם משפט צדק, לא להטות משפט ולא להכיר פנים'..."

דומה שלא יהיה מי שיחלוק על כך שבנסיבות מסוימות, לא מעטות ובודאי בעידנים מסוימים, השבה נומינלית אינה עשיית צדק. זאת גם אם בתקופות 'רגועות' יחסית מבחינה אינפלציונית, מדברים בתחשיבים 'נומינליים' להבדיל מ-'ריאליים' בתחומים כלכליים משמעותיים" (שס).

ס"א. דומה, כי המסר שמוען לבתי הדין הדתיים עצמם בחוות דעת זו היה ברור: יהיו מקרים בהם הימנעות משערוך לא תאפשר תוצאה צודקת. ברוח זו הנחה בית המשפט הגבוה לצדק את בתי הדין הרבניים עצמם לנהוג, הדברים יפים בקל וחומר לערכאה אזרחית - שבכל מקרה אמונה על התייחסות לערכים ריאליים - בבואה לבחור בין הקולות השונים הנשמעים בבתי הדין הרבניים. ולבסוף, לא למותר לציין, עם זאת, כי שני חברי להרכב בעניין פלוני (הנשיאה ביניש והשופט פוגלמן) לא הביעו עמדה באשר לדברים שהובאו מעלה, וכך כתבה הנשיאה:

"מצטרפת אני למסקנה אליה הגיע חברי השופט א' רובינשטיין לפיה דין העתירה להידחות. בדומה לעמדת השופט פוגלמן, אף אני סבורה כי הטעם המרכזי לדחיית העתירה נעוץ בנימוק שגם השופט רובינשטיין ציין כי הוא העיקר בעיניו, ולפיו בית-הדין הרבני הכריע בעניינם של הצדדים בצורה כוללת; בנסיבות אלה, אין מקום לקבלת הבקשה להוספת ריבית והצמדה בעניינו של רכיב אחד מבין מרכיביו של המתווה הכולל לחלוקת רכוש בין בני-הזוג.

כמו חברי השופט פוגלמן, אף אני מבקשת שלא להביע עמדה בנוגע להיבטים אחרים החורגים מנסיבותיו של העניין הנדון בפנינו".

יש לשער שהערות אלה לא נבעו מרצון ליתן יד חופשית יותר לבתי הדין הרבניים בכל הנוגע להימנעות משערוך, אלא מאי-רצון לכבול את שיקול הדעת במקרים עתידיים לעניין זה.

סיכום ביניים והערה על משפט מקובל

ס"ב. סוף דבר, סבורני כי בין אם נאמר שעל שאלת שערוך הכתובה חל הדין האזרחי, ובין אם נאמר כי על שאלה זו חל הדין הדתי - התוצאה אחת היא, ולפיה לבתי המשפט האזרחיים יש שיקול דעת להורות על שערוך סכום הכתובה, על מנת להגיע לתוצאה צודקת. לא בכדי הודגשו המילים שיקול דעת, שכן בהעדר אינדיקציה לכוונת הצמדה קונקרטית-סובייקטיבית (בהתאם למנגנון זה או אחר), השאלה אם וכיצד יש לשערך את סכום הכתובה מסורה לשיקול דעתה של הערכאה השיפוטית.

ס"ג. בסמכות זאת יש לעשות שימוש זהיר ומושכל, ובפרט נוכח הנסיבות הייחודיות של חתימת הכתובה. כפי שכתב הדיין הרב דיכובסקי בתיק 1687-24-1 שהובא מעלה: "הכתובה לא נועדה להעשיר את האשה הגרושה, ולדלדל עד עפר את הבעל. מטרת הכתובה היא לאפשר לאשה קיום בכבוד למשך תקופת מינימום של שנה...". במקרים מסוימים אכן יכולה אשה להלין כיצד סכום הכתובה האסטרונומי (נניח מליון ש"ח) נשחק כדי עשירית; ואולם, יכול השואל לשאול על מה התבססה הנחתה של אותה אשה תחת החופה, כי בן זוגה הצעיר, שעל פי רוב הוא בראשית דרכו הכלכלית, אכן יוכל לשלם לה סכום עצום זה במקרה של גירושין, וכבר ציינו למעלה את הויכוח בשאלת תוקף ההתחייבויות הנדיבות בכתובה. לאחר "הערת אזהרה" זו, ובטרם נפנה לשאלת אופן השערוך, נקדים הערה קצרה.

ס"ד. בעשור האחרון נדונה שאלת הצמדת הכתובה במספר תיקים שונים בבתי המשפט האזרחיים בישראל. גם אם בעניין הלוי ובעניין וקסלר ננקטו דרכים שונות כדי להגיע לתוצאה המאפשרת שערוך, התוצאה בשני התיקים הכירה בסמכות השערוך. כך נקבע גם בתמ"ש (משפחה תל אביב) 7203/00 הנזכר מעלה; בת"ע (משפחה תל אביב) 108514/05 הנזכר מעלה; בתמ"ש (משפחה תל אביב) 34700-09 הנזכר מעלה; ובתמ"ש (משפחה חיפה) 39570/98 ז.ר. נ' עזבון המנוח ר.א. ז"ל (14.11.06).

ס"ה. המבקשים הצביעו על תיק אחד (אשר נזכר גם בפסק דינו של בית המשפט המחוזי) בו נדחתה בקשה להצמדת סכום הכתובה למדד (עניין עזבון המנוח בר). ברם, כשלעצמו אינני סבור שהוא משקף הכרעה עקרונית התומכת בעמדתם. אכן, באותו עניין נאמר (מפי השופט יעקבי-שווילי):

"כאמור, הכתובה צומחת בקרקע הדין העברי, וראוי לבחון את הזכויות על פיה לפי הדין העברי. בפסיקת בתי הדין הרבניים הנטייה כנראה שלא להצמיד, או שהשאלה אם להצמיד אם סכום הכתובה או שתהא משתלמת בסכום נומינלי נשארה בצריך עיון" (פסקה 11).

ואולם, ההכרעה באותו תיק לא התבססה על דברים אלה בלבד, ונוספו עליהם שלושה נימוקים שאינם נוגעים לדין הדתי:

- ב. "מדובר בכתובה בסכום גדול מאוד ממילא ;
- ג. פער הזמנים בין עשיית הכתובה לבין פטירת המנוח הוא קטן, כשנה ומחצה ;
- ד. גם לפי המקובל בדין האזרחי, אין כלל ביטחון שראוי היה להצמיד את החוב בנסיבות כשלנו..." (שס).

קרי, בשורה התחתונה, האופרטיבית, הסיבה לאי-שערוך הכתובה בעניין עזבון המנוח בר לא היתה קשורה רק לכך, שבבתי הדין נמצאת הגישה המשערכת במיעוט. מעבר לפסק דין זה, המבקשים לא הציגו בפנינו ולוא פסק דין אחד שבגדרו נמנע בית משפט בישראל משערוך חוב הכתובה, מן הטעם ששערוך כאמור אינו בסמכותו.

ס"ו. ניתן איפוא לומר, כי הפסיקה התוותה דרך העולה בקנה אחד עם האמור בפסקאות הקודמות בכל הנוגע לסמכות לשערוך חוב מכוח כתובה. לדידי (כפי שציינתי בהקשר אחר ברע"א 4447/07 רמי מור נ' ברק אי.טי.סי. [1995] החברה לשרותי בזק בינלאומיים בע"מ (25.3.10) פסקה ג' לחוות דעתי שנותרה במיעוט), גם לעובדת קיומה של פסיקה עקבית בסוגיה מסוימת - בבתי המשפט לענייני משפחה ובבתי המשפט המחוזיים - לאורך שנים, ומבלי שנשמעה (לכאורה) עמדה חולקת, יש משקל מסוים בשיטת משפט מקובל.

באילו מקרים יורה בית המשפט על שערוך הכתובה ובאמצעות איזה מנגנון

ס"ז. בכל הנוגע לשאלה באילו מקרים ראוי לשערוך את חוב הכתובה, ואם כן באיזה אופן, קבע בית המשפט המחוזי בנידון דידן:

"דומה כי אין לקבוע מסמרות חד משמעיים לפיהם, ההכרעה תהא בכל מקרה ומקרה לכאן או לכאן, דהיינו, קביעה כי אין מקום להצמיד כתובה או קביעה כי יש להצמידה. סבורני, כי יש לבחון כל מקרה לגופו ולנסיבותיו, וכפי שניתן אולי גם לראות בפסיקת בתי הדין הרבניים ובהתאם לאשר הובא לעיל.

כך, לא דומה מקרה ובו סכום הכתובה הינו גבוה אף ללא שערוך לבין מקרה ובו סכום הכתובה הנומינלי הינו בבחינת

לעג לרש. כך, לא דומה מקרה בו קיבלה האלמנה זכויות מהעזבון לבין מקרה ובו נושלה כליל מעזבון בעלה המנוח. בנוסף יש לבחון אם הסכום הנומינאלי אם די בו לכלכל את האלמנה משך תקופה של כשנה אם לאו. יתר על כן, כגישת בתי הדין, ניתן אף לקבוע הצמדה חלקית וכעין פשרה קרובה לדין, ובהתחשב בנסיבותיו הספציפיות של כל מקרה ומקרה" (עמ' 13).

ס"ח. לא אכחד, מדובר בשיקול דעת רחב מאוד (אם כי בסוגיה זו של שערור מורגל בית המשפט האזרחי בשיקול דעת רחב יחסית; ראו סעיף 2 לחוק פסיקת ריבית והצמדה, תשכ"א - 1961; ע"א 419/80, הולנדר ושות' בע"מ נ' הוד אווז בע"מ, פ"ד ל"ו(4) 433 (1982); ע"א 391/88 פיקטנבוים נ' שלמה זלישניק, פ"ד מו(4) 311 (1992)). מפסקי הדין שניתנו עד הלום עולה, כי ניתן לסווג את השיקולים להם נדרשו בתי המשפט בבואם לדון בשערור כתובה לשתי קבוצות עיקריות, אשר שתיהן נצרכות לצורך הגעה לפתרון ראוי במקרה קונקרטי.

ס"ט. את קבוצת השיקולים הראשונה ניתן לכנות "הפרספקטיבה הרחבה", והיא בוחנת בעיקר את הגשמת תכלית הכתובה, במובן של הבטחת פרנסת האשה. וכפי שנקבע באחד התיקים בהם הורה בית המשפט על שערור הכתובה:

"הטעם העיקרי לאופן זה של הצמדה הוא הגשמת התכלית האמיתית של הכתובה, שכן בעת שנכתבה הכתובה היא נועדה לספק לתובעת אמצעי מחיה, וטבעי הדבר שעזבון בעלה המנוח ישא בתשלום זה" (עניין נ.א. (תמ"ש 34700-09) פסקה 29).

לפי נקודת מבט זו, במקרים בהם פרנסת האשה מובטחת גם ללא שערור (לדוגמה כאשר סכום הכתובה היה גבוה מאוד לכתחילה) עשוי בית המשפט לנטות להימנע משערור ויקבע - כפי שנאמר באחד התיקים - "מדובר בכתובה בסכום גדול מאוד ממילא" (עניין ש.ב. (ע"מ 106/02)).

ע. עיון בפסיקה מלמד, כי בהקשר זה ניתן משקל לשאלה עד כמה תרם הבעל (ולמעשה עזבונו) להבטחת תכלית זו, ואין מקום לטענה כי לאשה די אמצעים משלה לצורך פרנסתה. כך נקבע באחד התיקים: "בנסיבות העניין, בהם לא קיבלה התובעת כל סכום מעזבון המנוח ראוי כי היא תקבל את סכום הכתובה בה התחייב המנוח בשערור מלא למדד המחירים לצרכן" (עניין ח.ס. (ת"ע 108514/05) פסקה 19; ההדגשה הוספה - א"ר). בענייננו שלנו ניתן בערכאות הקודמות משקל לעובדה, שהמנוחה לא זכתה לחלק מעזבון המנוח; זאת, אף שזכויותיה בקרן הפנסיה שלו אפשרו לה קצבה חודשית מסוימת (כנטען 15,000 ש"ח).

ע"א. בפסיקת בתי הדין הרבניים ניתן משקל - בגדרי קבוצת שיקולים זו - גם למכלול האינטראקציה הכלכלית בין הצדדים. כך לדוגמה נקבע באחד התיקים, כי במקרה בו הורי הכלה רכשו לבני הזוג דירה שנרשמה על שמם, לא יהיה זה צודק לחייב את החתן בעת גירושין בכתובה נומינלית בלבד: "זהו מעשה של קיפוח המנשל את הכלה והוריה מנכסיה, לטובת משפחת החתן, העושה עושר ולא במשפט" (תיק 1687-24-1 הנזכר). בחלק מהתיקים ניתן משקל להתנהלות הבעל במהלך הגירושין:

"לפנים משורת הדין ולנוכח העובדה שהאשה הסכימה להתפשר עם הבעל, ישקול בית הדין לבטל את חיוב תוספת הכתובה הצמודה לאחר שישולמו כל החיובים האחרים שבפסק דין זה... בכפוף לכך שהבעל לא ישבש את הליכי כינוס הנכסים ויתנהל באופן נורמטיבי" (תיק 360584/2 בבית הדין האזורי בתל אביב; ההדגשה הוספה - א"ר).

במקרה אחר נתן בית הדין הרבני משקל גם למצבו הכלכלי של הבעל הנתבע (ראו תיק 1687-24-1). משקל מסוים יוכלו בתי המשפט ליתן גם לשיקולים אלה.

ע"ב. קבוצת השיקולים השניה מתמקדת בבחינת מסמך הכתובה עצמו ואומד דעת הצדדים לגביו, ועניינה הגשמת כוונת הצדדים. בהשוואה לקבוצת השיקולים הראשונה ניתן לכנותה "הפרספקטיבה הצרה". ראשיתה של הבחינה במסמך הכתובה עצמו - האם נכללה בו תניה מפורשת או משתמעת בדבר הצמדה או הימנעות הימנה; ואחריתה בבחינת כוונת הצדדים - האם התכוונו להעמיד לזכות האשה סכום מכובד או אך מינימלי (מובן כי למעשה שלובות בחינת הטקסט והכוונה זה בזו). לפי פרספקטיבה זו, יש פחות משקל לטיעון "מדובר בכתובה בסכום גדול מאד ממילא" - שהרי אם התכוונו הצדדים לסכום נכבד, מדוע תשוערך הכתובה באופן שאינו מגשים את כוונתם. ביטוי לפרספקטיבה זו ניתן למצוא בדברי בית המשפט בעניין נ.ד. (תמ"ש 7203/00) הנזכר מעלה: "יש לקבוע שהתובעת זכאית לכתובה שערכה היום כפי שהיה ביום הנישואין"; ובפרט בכפל השיקולים שנזכרו בעניין ח.ס. (ת"ע 108514/05): "מטרת בית המשפט הינה הגשמת התכלית האמיתית של הכתובה, אולם גם הגשמת מטרתם וכוונתם של הצדדים" (ההדגשה הוספה - א"ר). לטעמי ככלל שני אלה משלימים זה את זה ואינם סותרים זה את זה.

ע"ג. ההכרעה השיפוטית צריכה לבוא לאחר בחינת מכלול הנסיבות מתוך שתי הפרספקטיבות הנזכרות, שצירופן יחד יכול לסייע בידי בית המשפט להגיע לתוצאה צודקת. עם זאת, דומני כי לפרספקטיבה הראשונה משקל משמעותי יותר, שעה שהצדדים לא טרחו לכלול תניית הצמדה בכתובתם, והשערוך מתבצע מכוח תפיסה שיפוטית ואומדנה כללית, המבוססת על שיקולי צדק. כפי שנאמר בפסקי הדין הנזכרים, כמו גם בחלק מפסקי הדין של בתי הדין

הרבניים, לבתי המשפט שיקול דעת להורות על הצמדה חלקית, ועל פתרונות ביניים מסוגים שונים, אשר מטרתם הכרעה צודקת בנסיבות קונקרטיות. עם זאת, מעבר לשרטוט המפה, והתויית כיוון מסוימת, אבקש להתייחס למספר שיקולים מנחים.

ע"ד. ראשית, בהתייחסו לסכום הכתובה על בית המשפט לבחון את סכום הכתובה כמכלול. המבקשים הציעו להבחין בין שערך עיקר הכתובה (שהוא קוגנטי) לבין שערך התוספת (ששיעורה וולונטרי). ואולם, בין לפי המסלול ההלכתי ובין לפי המסלול האזרחי, אין לדעת מקום להבחנה כאמור, ובפרט בבתי המשפט האזרחיים. אשר לגישה ההלכתית, גם בקרבה מצאנו פוסקים המתייחסים למכלול סכומי הכתובה יחדיו (ראו סקירת מכון ישמ"ע עמ' 5), והדיין הרב דיכובסקי אף הטעים, כי:

"עיקר סמיכות דעתה של האשה בכתובה, היא על סכום התוספת, ולא על עיקר הכתובה שערכו נמוך" (הרב ש' דיכובסקי, "סכום הכתובה (הצעה לנוסח מתוקן)", צהר י"ז (תשס"ד) 25, 29; ראו גם שרשבסקי, עמ' 91-92).

בודאי כך לפי הגישה האזרחית, המתייחסת לכתובה - על כל רכיביה - כאל התחייבות אחת שיש לשערכה במקרים המתאימים. לא למותר לציין, כי לפי נוסח הכתובה המקובל, "השורה הכספית התחתונה" מתורגמת לסכום אחד הכולל את כל רכיבי הכתובה, ועליו היא התחייבות החתן: "סך הכל כתובתא דא ותוספתא דא עולה לסך מסוים [שאותו נוקבים בני הזוג] ועוד מאתיים זוז כסף צרוף". התחייבות הבעל תחת החופה היא לאותו "סך מסוים" ועוד סכום הזווים שבמקרים רבים אינו אומר לו (ובסופו של יום, אף לחלק מפוסקי ההלכה) כמעט מאומה. ברי איפוא כי המבט הכולל גובר, ויד השיקולים התומכים בו על העליונה.

ע"ה. שנית, ניתן לייחס משקל לתפיסה לפיה כתובה מינימלית אמורה לשקף את מזונותיה של האשה למשך שנה, בין היתר כקנה מידה לצורך בשערוך ובבחירת אופן השערוך. שלישית, דומני כי גם במקרים בהם יש לשערך את הכתובה, ואפילו להצמידה במלואה למלוא עליית שיעור המדד, אין מקום לפסיקת ריבית (ממועד הנישואין ועד התגבשות החיוב), כפי שתבעו המשיבים בבית המשפט לענייני משפחה. כך נוכח ההבחנה ההלכתית הברורה בין ריבית להצמדה (ראו חוות דעתי בתיק ע"א 4030/03 מפעלי גרנות - אגודה שיתופית חקלאית מרכזית בע"מ נ' מס הכנסה - פקיד שומה למפעלים גדולים (2.7.07)); וכך כיון ששערוך הכתובה - שמועד פרעונה לא הגיע טרם פקיעת הנישואין - לא נועד להעשיר את האשה, אלא לשמר את ערכה הריאלי באופן המבטיח שמירה על תכליתה מזה, ועל כוונתם המקורית של הצדדים מזה. עד כאן באשר לכלל.

ע"ו. ולנידון דידן: בית המשפט לענייני משפחה, ובעקבותיו בית המשפט המחוזי, יישמו עקרונות אלה בנסיבות המקרה שלפנינו, והגיעו למסקנה כי אלה מצדיקות את הצמדת הכתובה ללא ריבית.

ע"ז. בפרספקטיבה הרחבה נדרש בית המשפט המחוזי לכך, שלמעשה "המנוחה נושלה מכל עזבונו של בעלה המנוח" (עמ' 14). לא אכחד, גם אם נושלה המנוחה מעזבונו המנוח, ניתן לומר כי המנוח הבטיח את פרנסתה - אף אם מדובר אך ב"תוצר לוואי" של הבטחת פרנסתו שלו בימי חייו - גם לאחר מותו, באמצעות קרן הפנסיה שלו (לטענת המבקשים מדובר בקצבה חודשית של 15,000 ש"ח). זו מצטרפת להכנסותיה ממקורות עצמיים (בעיקר שכר דירה מדירה שהיתה ונותרה - בעקבות הסכמת הצדדים - בבעלותה הבלעדית). במובן זה, אולי ניתן היה להעלות הרהור באשר לשיעור השערוך - אך בסופו של יום נראה כי אין מקום לכך ויש להישאר בגדרי הכלל.

ע"ח. בפרספקטיבה הצרה יותר - הבוחנת את הכתובה עצמה ואת אומד דעת הצדדים לגביה - פסק קבע בית המשפט המחוזי, בהמשך לבית המשפט לענייני משפחה, "כי אין מקום לקביעה, כי העדר ציון אודות הצמדה יש בו כעין 'הסדר שלילי' לשאלת אומד דעתם של הצדדים" (עמ' 14); וכן "קשה להניח שהצדדים צפו כי מדובר על שנים רבות, שנים אשר שינו באופן מהותי את ערכו של הסכום שננקב בכתובה, וכי על מנת להגשים את ציפיותיהם, יש להצמיד את הכתובה" (עמ' 15). לפי דרך זו, לשיטת בית המשפט, כוונת הצדדים תחת החופה היתה לסכום של 100,000 לירות אשר בערכי ימינו שווים 189,500 ש"ח. בבחינת המכלול סיכם בית המשפט המחוזי:

"במקרה דנן, הן אומד דעתם של הצדדים והן שורת הדין מחייבים את התוצאה אליה הגיע בית המשפט קמא" (עמ' 15).

לטעמנו ברי כי אין להעלות על הדעת גישה שלפיה סכום הכתובה דנא יהיה עשרה שקלים חדשים, קרי - בפועל אפס.

ע"ט. תוצאת בית המשפט המחוזי אינה מצדיקה איפוא התערבות בגלגול ערעורי שלישי. שקלנו אמנם אם אין מקום לשערך את הכתובה לסכום נמוך במידת מה, בהמשך לשיטת הדיין הרב דיכובסקי ובנסיבות בני הזוג, אך בסופו של יום לא ראינו לנכון לשנות מן הסכום עליו סיכמו בני הזוג תחת חופתם, בערכי ימינו, ולהתערב בכך בפסיקת בתי המשפט.

פ. ובטרם חתימה אצטרף ברצון להערתה של חברתי השופטת ברק-ארז בסיפת חוות דעתה, לעניין חוק יסודות המשפט, תש"ם-1980 (ראו פסקה כ' למעלה).

פ"א. ועוד, כעולה מפסק דין זה ההתחייבות שבכתובה היא חיוב רציני, ועל כן חזקה על הרבנים עורכי החופות כי יסבו תשומת הלב לכך במקום שייראה להם כי נרשם סכום מופרז בנסיבות.

סוף דבר

פ"ב. סוף דבר אציע לחבריי כי לא ניעתר לערעור. המבקשים ישלמו הוצאות המשיבים בסך 10,000 ש"ח.

ש ו פ ט

השופטת ד' ברק-ארז:

אני מסכימה לפסק דינו המקיף והמשכנע של חברי השופט א' רובינשטיין.

הגדרתה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית במסמכי היסוד החוקתיים שלה מנחה את בית המשפט להעדיף אותו פתרון שמתיישב עם תפיסות היסוד של המשפט הישראלי ועם ערכיו הבסיסיים, אף כאשר הוא דן בכלל משפטי שמקורו בדין הדתי. מהלך חשיבה דומה, אם כי בכיוון הפוך, הוצע על-ידי המשנה לנשיא מ' אלון בע"א 506/88 שפר נ' מדינת ישראל, פ"ד מח(1) 167, 87 (1994). באותו עניין קבע המשנה לנשיא אלון כי מבין הגישות המשפטיות הנוהגות במדינות דמוקרטיות ביחס לסוגיה של המתת חסד, ראוי להעדיף אותו פתרון שמתיישב עם התפיסה היהודית. באותה רוח, ראוי לתת העדפה לפתרון ההלכתי המתיישב עם תפיסות היסוד של המשפט הישראלי. כל זאת, לאורו של עקרון הפרשנות הכללי התומך בחתירה להרמוניה, השלמה וסינתזה בין הערכים שביסוד השיטה המשפטית (ראו השוו: אהרן ברק "המהפכה החוקתית: זכויות אדם מוגנות" משפט וממשל א 9, 30 (1992); מנחם אלון "דרך חוק בחוקה: ערכיה של מדינה יהודית ודמוקרטית לאור חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו" עיוני משפט יז 659, 670 (1993)).

ככל שהדברים אמורים במשפט הישראלי עצמו, שערוכם של חיובים מבוסס, קודם כול, על כוונתם המקורית של הצדדים (ע"א 554/83 "אתא" חברה לטכסטיל בע"מ

נ' עיזבון המנוח זולוטולוב, פ"ד מא (1) 282 (1987)). כמו כן, לנוכח השינויים הכלכליים שחלו לאורך השנים, ומשפיעים במיוחד על חוזים ארוכי טווח, נהוג לייחס לצדדים לחוזה כוונת שיערוך בנסיבות שבהן הדבר מתיישב עם תכליתו. זאת, על יסוד ההנחה שהצדדים לא חפצו בכך שהחוזה יגלם התחייבות בעלת משמעות סמלית גרידא (השוו ע"א 479/89 המוטראן הקופטי נ' חלמיש, פ"ד מו (3) 837 (1992)). עקרונות אלה יפים גם לענייננו. הכתובה מהווה מוסד משפטי שביקש להגשים צדק חברתי ובין-אישי כבר בתקופות מוקדמות יחסית. חשוב שתכליתו זו לא תסוכל דווקא בעת הזו, כפי שעלול לקרות אם יישומו לא יהיה מלווה בגישה משערכת.

הגישה המשערכת ביחס לחיוב הכתובה יכולה למצוא סימוכין גם בהשראה פרשנית מחוק יסודות המשפט, התש"ם-1980. כידוע, חוק זה, שעוסק בכללי ההכרעה החלים על שאלות שלא נמצאה להן תשובה ברורה בדין ואף לא בדרך של היקש, מפנה ל"עקרונות הצדק, היושר והשלום של מורשת ישראל". להשקפתי, שערוך של סכום הכתובה, המבקש להבטיח את עתידה הכלכלי של האשה לאחר תום תקופת הנישואין, בהתאם לתכליתה המקורית של הכתובה, הוא דוגמה טובה להגשמתם של עקרונות אלה.

ש ו פ ט

השופט י' דנציגר:

אני מסכים לפסק דינו של חברי השופט א' רובינשטיין ולהערוותיה של חברתי השופטת ד' ברק-ארז.

ש ו פ ט

הוחלט כאמור בפסק דינו של השופט א' רובינשטיין.

ניתן היום, י"א בסיון תשע"ג (20.5.13).

ש ו פ ט

ש ו פ ט

ש ו פ ט